

Vlaggensysteem

Interventiebeschrijving

April 2021

Het werkblad dat gebruikt is voor het maken van deze interventiebeschrijving, is een gezamenlijk werkblad van de volgende organisaties.

Colofon

Ontwikkelaar / licentiehouder van de interventie

Naam organisatie   Sensoa (Sensoa Vlaggensysteem)
E-mail   erika.frans@sensoa.be , thierry.franck@sensoa.be
Telefoon   0032 9221 07 22 of 0032 3238 68 68

Contactpersoon (Nederland)

Naam   Wendela Wentzel (Movisie), Kristin Janssens (Movisie)
E-mail   W.Wentzel@movisie.nl, k.janssens@movisie.nl
Telefoon   06-55440646, 030 789 2229

Referentie in verband met publicatie

Wilma Schakenraad, Wendela Wentzel & Kristin Janssens
Vlaggensysteem: Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren
Databanken: Effectieve sociale interventies en Effectieve interventies huiselijk en seksueel geweld
Utrecht, Movisie
April 2021

Inhoud

Colofon	2
Inhoud	3
Samenvatting Vlaggensysteem	4
1. Uitgebreide beschrijving	6
1.1 Doelgroep.....	6
1.2 Doel	7
1.3 Aanpak.....	7
2. Uitvoering	15
3. Onderbouwing	18
4. Onderzoek	29
4.1 Onderzoek naar de uitvoering.....	29
4.2 Onderzoek naar behaalde effecten	33
4.3 Praktijkvoorbeeld.....	33
5. Samenvatting Werkzame elementen	34
6. Aangehaalde literatuur	35

Samenvatting Vlaggensysteem

Wanneer gaat gezond seksueel experimenteergedrag over in licht of zelfs zwaar grensoverschrijdend gedrag? Hoe reageer je op seksueel gedrag van kinderen en jongeren? En hoe leer je ze wat wel en niet oké seksueel gedrag is? Het Vlaggensysteem biedt professionele opvoeders die met kinderen en jongeren werken een interventie om seksueel gedrag te beoordelen, het te bespreken met collega's en de kinderen en jongeren zelf en om gepast te reageren.

Doelgroep

De uiteindelijke doelgroep van het Vlaggensysteem bestaat uit kinderen en jongeren van nul tot achttien jaar. Daarnaast is er een intermediaire doelgroep van professionele opvoeders.

Doel

Het Vlaggensysteem stimuleert gezond seksueel gedrag en draagt bij aan het voorkómen en terugdringen van seksueel grensoverschrijdend gedrag onder kinderen en jongeren.

Aanpak

De kern van het Vlaggensysteem is: (1) het adequaat beoordelen van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag, (2) het bespreekbaar maken van dat gedrag met andere professionele opvoeders en met de kinderen en jongeren zelf en (3) het geven van een adequate pedagogische reactie.

Voor het adequaat *beoordelen* van seksueel gedrag wordt gebruik gemaakt van zes criteria en een normatieve lijst. De zes criteria zijn: wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijds- en ontwikkelingsadequaat, contextadequaat/passend bij de situatie en zelfrespect. De normatieve lijst is een tabel waarin voorbeelden van seksuele activiteiten en gedragingen per leeftijdscategorie (nul tot achttien jaar) staan beschreven. Deze wordt geraadpleegd bij het criterium 'leeftijds- of ontwikkelingsadequaat'. Op basis van de zes criteria wordt bepaald of het gedrag aanvaardbaar is (groene vlag), licht seksueel grensoverschrijdend (gele vlag), ernstig seksueel grensoverschrijdend (rode vlag) of zwaar seksueel grensoverschrijdend (zwarte vlag). Het handboek bevat een *checklist* met richtlijnen om situaties te beoordelen.

Voor organisaties die gaan werken met het Vlaggensysteem, is er een implementatieplan bestaande uit vier stappen. Randvoorwaarde is dat de instelling kwaliteitsbeleid heeft dat wordt nageleefd (stap 1). Minstens twee medewerkers van de organisatie volgen de basistraining en de train-de-trainer Vlaggensysteem (stap 2) alvorens zij het Vlaggensysteem in de organisatie gaan implementeren (stap 3) en daadwerkelijk gaan werken met het Vlaggensysteem (stap 4).

Voor het *bespreekbaar maken* van seksueel gedrag tussen professionele opvoeders onderling zijn zeven werkvormen ontwikkeld, bijvoorbeeld een werkvorm om binnen een team eigen weerstanden in kaart te brengen tegen het werken met het Vlaggensysteem. Ook zijn er zes werkvormen voor het bespreekbaar maken van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag met jongeren. In de werkvormen worden tekeningen gebruikt met voorbeelden/situaties van seksueel gedrag waarbij kinderen en jongeren betrokken zijn. Professionele opvoeders kunnen met behulp van de tekeningen oefenen met het beoordelen van een situatie én met jongeren in gesprek gaan over de afgebeelde situaties en de criteria die daarop van toepassing zijn.

Het handboek bevat een overzicht en handvatten per vlag om een *pedagogische reactie* te geven op seksueel gedrag. Binnen het team kan met de eerdergenoemde werkvormen voor professionele opvoeders geoefend worden met het geven van een juiste reactie.

Materiaal

Voor de uitvoering van de interventie zijn de volgende materialen beschikbaar.

Materialen voor de uitvoerders

- Het handboek: *Sensoa Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren* (Frans & Franck, 6e herziene druk 2017)
- Een set van 49 kaarten
- Een normatieve lijst
- Hand-outs met benodigde materialen voor de werkvormen met kinderen en jongeren
- De brochure *Kwaliteitsborging Vlaggensysteem* (Movisie, 2014).
- Het factsheet *Het Vlaggensysteem Residentiële Jeugdzorg. Tips voor een succesvolle implementatie* (Movisie, 2017).

Materiaal voor ouders

- De brochure *Over de grens. Seksueel opvoeden met het Vlaggensysteem* (Franck, Frans, Van Decraen, Repetur & Boet, 2011).

Onderzoek

Er zijn drie onderzoeken naar de praktijkervaringen gedaan: onder jongeren in de residentiële jeugdzorg (Storms, 2015), onder professionals (Van Hevele, Dewaele & Buijsse, 2013) en onder jongeren en professionals in de residentiële jeugdzorg (Storms & Janssens, 2015). Het stuurwiel, de vlaggen, de tekeningen en de werkvormen zijn overwegend duidelijk voor jongeren, al is een criterium als 'context' voor een deel van de jongeren lastig te begrijpen. De werkvormen voor jongeren kunnen meer op hen worden afgestemd (korter, dynamischer) (Storms, 2015; Storms & Janssens, 2015). Onder professionals wordt het Vlaggensysteem gewaardeerd (Storms 2015; Storms & Janssens, 2015; Van Hevele et al., 2013). In vergelijking met niet-gebruikers van het Vlaggensysteem begrijpen gebruikers van de interventie de criteria beter en kunnen ze beter aangeven of gedrag bij de ontwikkeling hoort, maar ze scoren niet verschillend op het beoordelen van de (gegeven) criteria in situaties en het toekennen van de vlag. Wel gaan gebruikers vaker in gesprek met alle betrokkenen dan niet-gebruikers (Van Hevele et al., 2013). Het Vlaggensysteem wordt vaak als een manier van denken gebruikt, maar nog beperkt ingezet in gesprekken met collega's en de kinderen en jongeren zelf.

Veel residentiële jeugdzorginstellingen hebben deelgenomen aan het project waarin het Vlaggensysteem werd doorontwikkeld voor de residentiële jeugdzorg. Dit met als doel om het Vlaggensysteem verder in de organisatie te borgen (Storms 2015; Storms & Janssens, 2015). Het vierde onderzoek dat wij beschrijven, betrof de implementatie en outcome van en tevredenheid met dit Vlaggensysteem Residentiële Jeugdzorg. Dit onderzoek vond plaats gedurende de proefimplementatie van deze doorontwikkeling in twaalf instellingen voor residentiële jeugdzorg (De Lijster-Van Kampen, Vink, Van Berlo, Kuyper, Boer & Höing, 2017). De onderzoekers concluderen dat professionals na invoering van deze methodiek meer kennis hebben over de seksuele ontwikkeling van jongeren. Ze weten beter wat te doen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag en zijn beter op de hoogte van de regels binnen hun instelling. Om het Vlaggensysteem tot een blijvend succes te maken is echter wel een duurzame implementatie nodig.

1. Uitgebreide beschrijving

Het Sensoa Vlaggensysteem © (Frans & Frank, 2010; 2014 en 2017) is ontwikkeld door Sensoa (België, hoofdontwikkelaar) en Movisie. De interventie wordt in België (Vlaanderen) en in Nederland toegepast. In deze interventiebeschrijving spreken we verder van 'het Vlaggensysteem'.

1.1 Doelgroep

Uiteindelijke doelgroep

De uiteindelijke doelgroep van het Vlaggensysteem bestaat uit kinderen en jongeren van nul tot achttien jaar. Het Vlaggensysteem is toepasbaar op jongens en meisjes.

Intermediaire doelgroep

Het Vlaggensysteem richt zich op professionele opvoeders. Denk aan professionele opvoeders en begeleiders in de opvang, docenten, jongerenwerkers, hulpverleners en anderen die met kinderen en jongeren werken.

Selectie van doelgroepen

Uiteindelijke doelgroep

Het Vlaggensysteem richt zich op alle kinderen en jongeren in de leeftijd van 0-18 jaar. Er zijn geen contra-indicaties.

In de loop der jaren zijn er verschillende toepassingen ontwikkeld: (1) voor verschillende contexten (de sport; school; jeugdwerk en residentiële jeugdzorg; gehandicaptenzorg) en (2) voor de profijitgroep zelf (Bordspel Oké?! Spel over seksueel grensoverschrijdend gedrag; Vlaggensysteem op een bordje).

Daarnaast is er een verdieping op het Vlaggensysteem ontwikkeld, genaamd Buiten de Lijnen: Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften (Frans & De Wilde, 2019). Hierin wordt specifiek aandacht besteed aan verschillende aspecten die van invloed kunnen zijn op de seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren, en die ook specifieke aandacht behoeven in de begeleiding. Deze aspecten zijn: beperking, trauma, cultuur en gender.

In deze interventiebeschrijving gaan we alleen in op het Vlaggensysteem zelf, de toepassingen en de verdieping komen verder niet aan bod.

Intermediaire doelgroepen

Er zijn geen indicatie- of contra-indicatiecriteria voor de intermediaire groep. Wel worden er diverse eisen aan de opleiding en competenties gesteld (zie hoofdstuk 2).

Betrokkenheid doelgroep

De interventie is vanuit vragen uit de praktijk ontstaan. Professionele opvoeders van kinderen en jongeren, vooral in de residentiële jeugdzorg en het bijzonder onderwijs, gaven aan vaak ongewenst seksueel gedrag te zien en niet te weten hoe hierop te reageren. De ontwikkelaars constateerden dat seksueel gedrag werd genegeerd, niet werd getolereerd en/of dat er behoefte was aan bijscholing/meer kennis over het gedrag. Seksueel gedrag wordt door iedereen verschillend geduid, er was hiervoor geen normatief kader beschikbaar.

De interventie is zowel vanuit de theorie als vanuit de praktijk ontwikkeld. Er werd aanvankelijk gestart met een summier normatieve lijst (zie hoofdstuk 2 en 3) op basis van drie criteria van Ryan & Lane (1997): wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid. Experts, professionele opvoeders en ouders in Vlaanderen gaven Sensoa feedback op deze voorlopige lijst. In Nederland heeft Movisie proeftrainingen

gegeven aan zeven verschillende veldpartijen. De uitkomsten daarvan zijn teruggekoppeld naar Sensoa. Ook heeft Sensoa met verschillende Nederlandse experts gesproken, onder andere met psychologe en seksuologe Sanderijn van der Doef. De drie criteria bleken in de praktijk niet voldoende om al het seksueel gedrag van kinderen en jongeren in onder te kunnen brengen. Op basis van alle feedback zijn er drie criteria toegevoegd: aangepast aan leeftijd of ontwikkeling, context en zelfrespect, en is de normatieve lijst aangepast (Frans, 2010). Deze normatieve lijst wordt voortdurend doorontwikkeld en geactualiseerd, en de nieuwste versie wordt op www.vlaggensysteem.nl beschikbaar gesteld (Frans et al., 2018).

1.2 Doel

Hoofddoel

Het Vlaggensysteem stimuleert gezond seksueel gedrag en draagt bij aan het voorkómen en terugdringen van seksueel grensoverschrijdend gedrag onder kinderen en jongeren.

Subdoelen

Subdoelen voor kinderen en jongeren

1. Kinderen en jongeren weten beter welk seksueel (getint) gedrag wel en niet oké is.
2. Kinderen en jongeren praten meer met elkaar en professionele opvoeders over eigen wensen, gevoelens en/of grenzen op seksueel gebied.
3. Kinderen en jongeren weten beter hoe te reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van zichzelf en van een ander.

Subdoelen voor professionele opvoeders

Het Vlaggensysteem wil professionele opvoeders toerusten om te werken aan doelen met kinderen en jongeren. Zij bekleden hiermee een zeer belangrijke intermediaire rol.

4. Professionele opvoeders beoordelen seksueel gedrag adequaat.¹
5. Professionele opvoeders bespreken seksueel gedrag met collega's en kinderen en jongeren.
6. Professionele opvoeders handelen pedagogisch adequaat op seksueel gedrag van kinderen en jongeren.

1.3 Aanpak

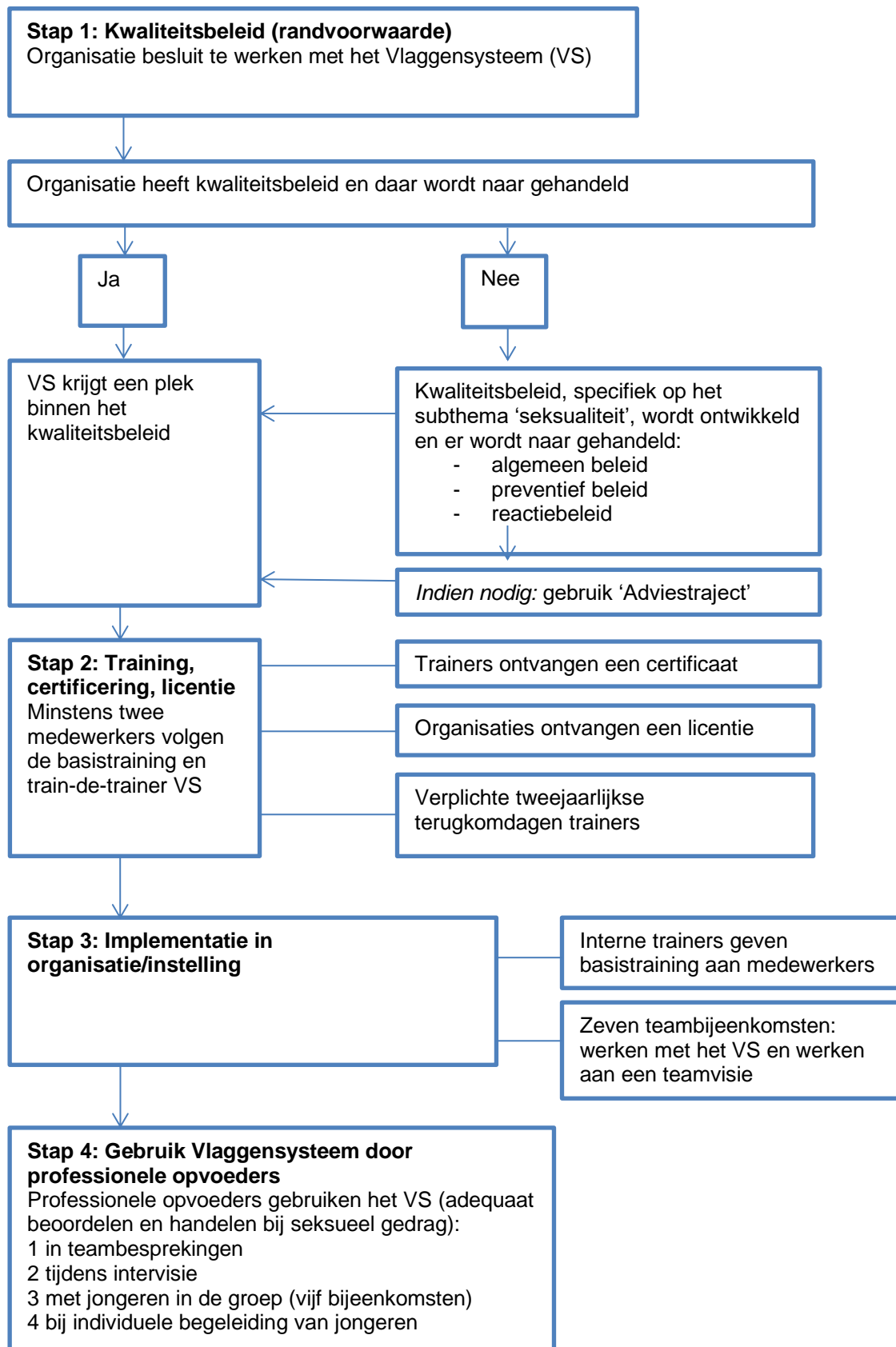
Opzet van de interventie

De interventie bestaat uit de stappen zoals weergegeven in het schema op de volgende pagina.

---

¹ Adequaaf wil hier zeggen: volgens de zes criteria, de vier vlaggen en de normatieve lijst van het Vlaggensysteem (zie voor meer informatie over de criteria, vlaggen en lijst: hoofdstuk 1.3).

Schema 1. Vlaggensysteem als interventie voor organisaties

Stap 1: Kwaliteitsbeleid (randvoorwaarde)

Een organisatie besluit om met het Vlaggensysteem te werken. Randvoorwaarde om aan de slag te gaan met de interventie is dat de organisatie kwaliteitsbeleid heeft en dat daarnaar wordt gehandeld. Een specifiek thema binnen het kwaliteitsbeleid is sociale veiligheid, waaronder ook seksualiteit valt. Dit is uitgewerkt in het:

- algemeen beleid
- preventief beleid
- reactiebeleid.

Wanneer er geen goed kwaliteitsbeleid is, wordt dit eerst ontwikkeld en geïmplementeerd voordat men met het Vlaggensysteem aan de slag gaat. Het Vlaggensysteem wordt vervolgens onderdeel van het kwaliteitsbeleid (zie Hoofdstuk 2 Randvoorwaarden en Implementatie voor meer informatie).

Stap 2: Training, certificering en licentie

Het Vlaggensysteem is een beschermde interventie. Voor het leren werken met het Vlaggensysteem is een verplichte basistraining en een Train-de-trainer ontwikkeld. Deelnemers ontvangen een certificaat na afronding van beide trainingen. Voor het behoud van het certificaat en eventueel de licentie van de organisatie is het nodig dat gecertificeerde trainers de tweejaarlijkse terugkomdagen volgen, waarin zij worden bijgeschoold over de nieuwste ontwikkelingen (zie voor meer informatie Hoofdstuk 2: Kwaliteitsbewaking).

Hobéon, onderwijsadvies- en certificatie-organisatie, neemt per 1 januari 2021 het Train-de-trainer-programma van het Vlaggensysteem van Movisie over. Hobéon is per 1 januari 2021 verantwoordelijk voor het trainen van de trainers, certificering, licentiëring en de daarbij behorende administratie. De kwaliteitsborging blijft in handen van Movisie.

Stap 3: Implementatie in organisatie/instelling

Tijdens de train-de-trainer is gewerkt aan een implementatieplan van het Vlaggensysteem op maat voor de organisatie/instelling. Dit wordt in werking gezet en tijdens de terugkomdag van de train-de-trainer besproken. Het implementatieplan omvat het geven van de basistraining Vlaggensysteem (twee dagdelen) aan de medewerkers in de organisatie en in teamverband leren werken met het Vlaggensysteem en werken aan een teamvisie aan de hand van de zeven werkvormen voor professionele opvoeders.

Stap 4: Gebruik van het Vlaggensysteem door professionele opvoeders

Professionele opvoeders gebruiken het Vlaggensysteem in de dagelijkse praktijk om seksueel gedrag adequaat te beoordelen, in gesprek te gaan met betrokkenen en collega's en adequaat te handelen. Zij gebruiken het Vlaggensysteem:

- in teambesprekingen
- tijdens intervisie
- met kinderen en jongeren in de groep
- bij individuele begeleiding van kinderen en jongeren.

Inhoud van de interventie

Allereerst wordt het instrumentarium van het Vlaggensysteem beschreven. Vervolgens wordt ingegaan op de werkwijze van professionele opvoeders, met behulp van het instrumentarium. Ten derde worden de vier stappen beschreven zoals te zien in Schema 1.

Instrumentarium Vlaggensysteem

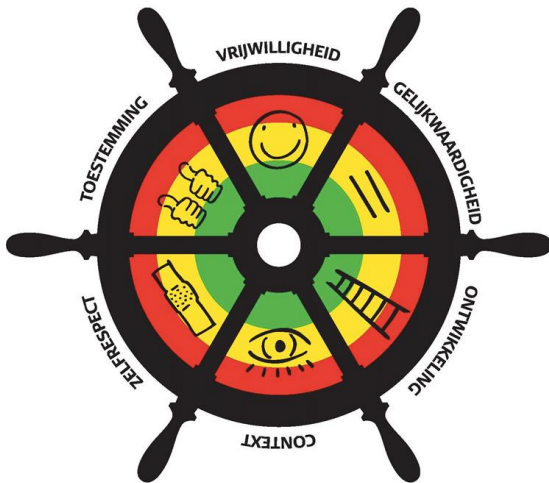
Het instrumentarium van het Vlaggensysteem bestaat uit zes criteria (en het stuurwiel), de normatieve lijst, vier vlaggen, tekeningen, richtlijnen om te beoordelen en richtlijnen om te reageren en te handelen. Hierna wordt dit instrumentarium toegelicht.

Zes criteria

Het Vlaggensysteem maakt gebruik van de volgende zes criteria om seksueel gedrag te beoordelen.

1. *Wederzijdse toestemming*: Seksueel (getint) gedrag is alleen oké als alle betrokkenen ermee akkoord gaan en zich er prettig bij voelen. Voorwaarden om van wederzijdse instemming te kunnen spreken zijn dat alle partijen begrijpen wat voorgesteld wordt, ze weten wat de consequenties (kunnen) zijn van het gedrag, en er is (wederzijds) respect voor het akkoord. Ze kunnen weigeren zonder repercussies. Niet protesteren of je niet verzetten mag dus niet verward worden met toestemming geven.
2. *Vrijwilligheid*: Er mag bij seksueel (getint) gedrag geen vorm van beloning, manipulatie, druk of dwang in het spel zijn. Ook subtiele vormen van dwang vallen hier onder. Dwang of druk kan dus gaan van verleiding, beloning, manipulatie en beloftes tot dreiging, chantage, geweld of pijn.
3. *Gelijkwaardigheid*: Seksueel (getint) gedrag is alleen oké tussen gelijkwaardige partners. De één mag de ander niet overheersen. Er moet evenwicht zijn op het vlak van onder meer leeftijd, kennis, intelligentie, aanzien, macht, levenservaring, rijpheid en status.
4. *Leeftijds- of ontwikkelingsadequaat*: Bij elke ontwikkelingsfase hoort seksueel (getint) gedrag dat typisch en dus aanvaardbaar is voor die fase. Seksueel gedrag dat niet past bij een bepaalde leeftijd of ontwikkelingsfase, is niet oké. Let wel, de ontwikkeling verloopt geleidelijk en niet alle kinderen en jongeren doorlopen het op dezelfde manier. Bij dit criterium kunnen professionele opvoeders de normatieve lijst raadplegen.
5. *Passend bij de context of situatie*: Regels voor seksueel gedrag verschillen per situatie. Gezond seksueel gedrag is aangepast aan die context: de situatie, de ruimte of de omstandigheden. Regels kunnen veranderen naar gelang de context. Een context waar minder privacy mogelijk is, laat minder seksueel gedrag toe.
6. *Zelfrespect*: Soms kan seksueel (getint) gedrag fysieke, emotionele of psychische schade veroorzaken. Het kind of de jongere kan zichzelf vernederen, pijn doen, zich begeven in risicosituaties zonder goed te weten wat de eigen wensen en grenzen zijn. Dit is niet de bedoeling. Aan seks hoor je een goed gevoel over te houden. Kinderen en jongeren mogen zichzelf door wat ze doen of door een situatie geen schade berokkenen.

Afbeelding 1. Het stuurwiel

Als geheugensteun voor de criteria is het *stuurwiel* (Afbeelding 1) ontwikkeld voor kinderen en jongeren. Het stuurwiel staat symbool voor 'aan het stuur zitten' of 'zelfsturend zijn'. Het duidt erop dat kinderen en jongeren zelf kunnen inschatten wanneer seksueel gedrag oké is en wanneer niet. De termen van het stuurwiel zijn: toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijd of ontwikkeling, context en zelfrespect. Voor elk criterium is er een symbooltje dat visuele ondersteuning biedt. Het stuurwiel kan worden opgehangen als geheugensteun, bijvoorbeeld in een residentiële woongroep voor jongeren.

Normatieve lijst

De normatieve lijst is een aanvullend werkinstrument bij het Sensoa Vlaggensysteem, en helpt om seksueel gedrag op een bepaalde leeftijd / ontwikkeling correct in te schatten.

De normatieve lijst bestaat uit een tabel waarin voorbeelden staan beschreven van seksuele activiteiten en gedragingen per leeftijdscategorie (nul tot anderhalf jaar; anderhalf tot drie jaar; drie tot zes jaar; zes tot elf jaar; twaalf tot veertien jaar; vijftien tot en met zeventien jaar). Daarbij staat vermeld of de gedragingen een groene, gele, rode of zwarte vlag krijgen. Zo krijgt bijvoorbeeld 'uitdagend en verleidelijk gedrag vertonen ten aanzien van volwassenen, bijvoorbeeld op schoot klimmen en aanhalig zijn' bij kinderen van zes tot elf jaar een groene vlag; 'herhaaldelijk gluren' krijgt bij diezelfde groep kinderen een rode vlag. De normatieve lijst wordt door professionele opvoeders geraadpleegd bij criterium 4: 'leeftijds- of ontwikkelingsadequaat gedrag'. De normatieve lijst is gebaseerd op onderzoek (zie voor meer informatie Hoofdstuk 3).

Niet alle kinderen en jongeren zullen het gedrag zoals opgenomen in de normatieve lijst vertonen. Soms vertonen zij ander gedrag. De lijst is dus niet volledig als het gaat om de gedragingen en activiteiten die kunnen voorkomen.

Vlaggen

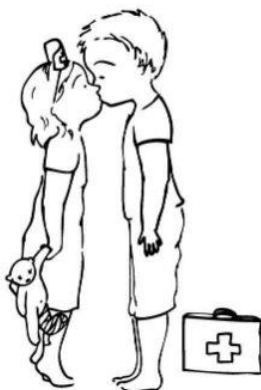
Afhankelijk van de mate waarin aan criteria wel of niet is voldaan, kan aan het seksuele gedrag een groene, gele, rode of zwarte vlag worden toegekend.

1. *Groene vlag* (aanvaardbaar seksueel gedrag): aan alle criteria is voldaan in positieve zin.
2. *Gele vlag* (licht seksueel grensoverschrijdend gedrag): er is geen sprake van duidelijke wederzijdse toestemming, er is sprake van lichte dwang/druk, van licht aanstootgevend gedrag, gedrag dat niet passend is voor de context waarin het plaatsvindt, gedrag dat niet helemaal leeftijdsadequaat is of zelfbeschadigend kan zijn.
3. *Rode vlag* (ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag): er is geen duidelijke wederzijdse toestemming, er is sprake van druk/dwang (manipulatie, macht, chantage) of van grote ongelijkwaardigheid tussen de betrokkenen, het gedrag vindt plaats in een ongepaste context, het gedrag is beschadigend of niet leeftijdsadequaat.
4. *Zwarte vlag* (zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag): er is geen wederzijdse toestemming of er is sprake van dwang of van grote ongelijkwaardigheid, het gedrag is zwaar aanstootgevend, het gedrag is zwaar beschadigend of het gedrag is totaal niet leeftijdsadequaat.

Tekeningen

De tekeningen beelden situaties van seksueel gedrag uit. In totaal zijn er 44 tekeningen: elf voor de leeftijdscategorie nul tot en met zes jaar, negen voor de categorie zeven tot en met elf jaar, elf voor de categorie twaalf tot en met veertien jaar en dertien voor de categorie veertien tot en met zeventien jaar.

Afbeelding 2. Tekening Vlaggensysteem

© Sensoa en Garant

Op de achterkant van iedere tekening staat een leidraad als achtergrondinformatie voor de professionele opvoeder, waarin de situatie op de tekening wordt beschreven. Er staat welke kleur vlag de situatie krijgt, waarom en hoe dit zich verhoudt tot de eerdergenoemde zes criteria. Ook staan in de leidraad mogelijke reacties die je als professionele opvoeder op het afgebeelde gedrag kunt geven. De ontwikkelaars geven aan dat de professionele opvoeder kinderen en jongeren ook kan helpen om zelf een reactie te formuleren. Zo is er een tekening waarop je ziet dat een jongetje en meisje elkaar kussen (zie Afbeelding 2). Omschrijving in de leidraad: 'Twee kleuters van 4 jaar spelen papa en mama in de poppenhoek en geven elkaar een zoen op de mond.' In de leidraad staat dat het hier om groen gedrag gaat. Er wordt uitgelegd waarom dit gedrag past bij de leeftijd van deze kinderen en bij alle zes criteria staat 'oké' ingevuld (er is dus sprake van toestemming, vrijwilligheid, enzovoort). Mogelijke reacties zijn: 'geen reactie' of zeggen 'was het een lekkere zoen/knuffel?'.

Richtlijnen om te beoordelen

Het handboek bevat een checklist met richtlijnen om situaties te beoordelen. Het gaat om vragen voor observatie en inschatting voor de professionele opvoeder zelf en richtvragen om aan het kind/jongere te stellen. Deze vragen zijn per criterium onderverdeeld. Een voorbeeld van een observatie/inschattingsvraag is: '*Is er opvallende ongelijkwaardigheid in termen van fysieke kracht, biologische ontwikkeling, mentale rijpheid, intelligentie?*' (criterium 'gelijkwaardigheid'). Een voorbeeld van een richtvraag voor het kind of de jongere: '*Had je het gevoel te kunnen weigeren?*' (criterium 'vrijwilligheid'). Vervolgens wordt omschreven hoe een kleur vlag aan een situatie kan worden toegekend.

Richtlijnen om te reageren en handelen

Het handboek bevat een overzicht van handvatten om te handelen per vlag. Zo wordt beschreven dat groen gedrag gezond is en ruimte hoort te krijgen. Er bewust niet op reageren is een gepaste reactie, maar in sommige gevallen is het ook goed het gedrag te benoemen en te bevestigen. Bij 'zwart gedrag' wordt geadviseerd het gedrag te verbieden én in te grijpen in de situatie – door hem of haar te straffen of maatregelen te nemen die garanderen dat het gedrag niet meer kan voorvallen – en uitleg te geven waarom je dat doet.

De werkwijze voor professionele opvoeders

De werkwijze voor professionele opvoeders bestaat uit het adequaat beoordelen van seksueel gedrag, het bespreekbaar maken hiervan en pedagogisch adequaat reageren. Hierbij wordt gebruik gemaakt van het hierboven besproken instrumentarium. In het handboek staat het volgende hierover beschreven.

Adequaat beoordelen van seksueel gedrag

1. Seksueel gedrag van kinderen en jongeren wordt naast de zes criteria gelegd. Soms is hiervoor een gesprek nodig met de betrokkenen over hoe zij het ervaren hebben en hoe de context was. Per criterium wordt bepaald of hieraan voldaan is en de seksuele integriteit is gewaarborgd. De eerste drie criteria (wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid) wegen het zwaarst. Bij het vierde criterium, leeftijds- of ontwikkelingsadequaat, wordt gebruik gemaakt van de *normatieve lijst* om te bepalen of de situatie of het gedrag bij de leeftijd van de betrokkenen past. Vervolgens wordt bekeken of het gedrag gepast is in de context/omgeving en of er sprake is van zelfrespect versterkend of zelf respect ondermijnend gedrag. Per criterium wordt een score toegekend .
2. Vervolgens wordt een vlag toegekend aan de situatie of het gedrag. Wanneer alle criteria oké zijn, krijgt de situatie een groene vlag. Wanneer één of meerdere criteria niet oké zijn, krijgt de situatie de kleur geel, rood of zwart. In het handboek staat een tabel met afwegingen voor een gele, rode en zwarte vlag. De kleur van de vlag volgt niet automatisch uit het aantal criteria die 'niet oké' zijn, maar hangt samen met de mate van grensoverschrijding. Deze kleur verandert op basis van vier elementen:
  - o de mate van schade die kan worden berokkend, de gevolgen voor het slachtoffer
  - o de mate waarin de privacynorm wordt overschreden (context)
  - o de mate waarin de ontwikkelingsnorm wordt overschreden (passend bij de leeftijd of ontwikkeling)
  - o de mate waarin de dader zich bewust zou moeten zijn van grenzen die hij/zij overschrijdt.

Er staan in de handleiding zes werkvormen (methoden genoemd) beschreven voor het bespreekbaar maken van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag met jongeren (vanaf 12 jaar) tijdens groepsgesprekken. De professionele opvoeder zoekt bij iedere werkvorm vooraf geschikte tekeningen uit, passend bij de leeftijd en situaties die hij/zij wil bespreken.

Het Vlaggensysteem kan ook in individuele gesprekken met jongeren worden toegepast. Bijvoorbeeld wanneer een meisje/jongen seksueel grensoverschrijdend gedrag vertoont. Een professionele begeleider kan tekeningen passend bij de situatie en leeftijd uitzoeken om te bespreken of een situatie van het meisje of de jongen zelf met behulp van de criteria en vlaggen bespreken.

Pedagogisch adequate reactie geven

Bij het zien van seksueel gedrag (positief of negatief) of een melding, onthulling of vermoeden van seksueel grensoverschrijdend gedrag gebruikt de professionele opvoeder de criteria en de vlaggen om met het kind(eren) / de jongere(n) in gesprek te gaan. Om het gesprek te voeren, verwijzen de ontwikkelaars naar het PPLISSIT-model (Frans & Franck, 2017 Taylor, Davis, 2006). PPLISSIT staat voor **P**erspectief nemen, door de cliënt te helpen zijn of haar beleving te verkennen via open vragen, **P**ermissie geven, door de cliënt de ruimte te bieden het op zijn of haar manier te beleven. **L**imited information, het geven van beperkte informatie, bijvoorbeeld aan de hand van de criteria. **S**pecifieke (gedrags)**S**uggesties aan de hand van de vlaggen en doorverwijzing naar **I**ntensieve **T**herapie, indien nodig. Het is een getrapt systeem van counseling van cliënten van algemeen naar gespecialiseerd. De bedoeling is dat elke professionele opvoeder de eerste stappen van het model kan uitvoeren, terwijl de verdere stappen aan meer gespecialiseerde hulpverleners voorbehouden zijn. Het PPLISSIT-model is in het handboek uitgewerkt voor verschillende situaties, waaronder het counsellen bij seksueel gedrag en het counsellen bij een vermoeden van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Het Vlaggensysteem in organisaties: stap 1 tot en met 4

Stap 1: Kwaliteitsbeleid (randvoorwaarde)

Zie Hoofdstuk 2 Randvoorwaarden.

Stap 2: Training, certificering, licentie

Basistraining (twee dagdelen)

In de basistraining leren deelnemers te werken met het Vlaggensysteem om (1) het gedrag van kinderen en jongeren, los van de eigen ervaring, objectiever te kunnen duiden en plaatsen, (2) na te denken over grenzen met betrekking tot seksueel gedrag van kinderen/jongeren en (3) pedagogisch adequaat op seksueel gedrag van kinderen en jongeren te reageren.

Train-de-trainer (zes dagdelen) en terugkomdag train-de-trainer (twee dagdelen)

Om de Train-de-trainer te volgen dient de basistraining te zijn gevolgd. Tijdens de train-de-trainer wordt ten eerste gewerkt aan kennis, houding en vaardigheden om collega's in de instelling waar de deelnemers werken zodat zij een basistraining kunnen geven in het werken met het Vlaggensysteem aan hun eigen collega's of professionals uit andere instellingen. De deelnemers oefenen tijdens de train-de-trainer diverse trainingsonderdelen. Ten tweede leren deelnemers over implementatie van het Vlaggensysteem in de eigen instelling. Zij krijgen ook een huiswerkopdracht, gericht op onderzoek naar de implementatiebehoefte van medewerkers en de implementatiemogelijkheden binnen hun organisatie. Op de terugkomdag van de Train-de-trainer hebben de deelnemers zich gebogen over een plan van aanpak voor de implementatie van het Vlaggensysteem..

Certificering & licentie

Zie Hoofdstuk 2 Kwaliteitsbewaking.

Stap 3: Gebruik Vlaggensysteem door professionele opvoeders

Toepassing van het Vlaggensysteem: in teambesprekingen en tijdens intervisie

Het Vlaggensysteem (het instrumentarium) kan worden gebruikt wanneer casuïstiek op teamniveau of met collega's wordt besproken: de casus bespreken aan de hand van de criteria, een vlag toekennen en handelingsmogelijkheden bespreken.

Toepassing van het Vlaggensysteem: groepsgesprekken en individuele begeleiding & onderdeel van de dagelijkse praktijk

De toepassing van het Vlaggensysteem verschilt per leeftijdsgroep. Jongeren (vanaf circa twaalf jaar) maken kennis met de criteria (het stuurwiel), vlaggen en tekeningen in individuele gesprekken en in groepsgesprekken (aan de hand van de werkvormen). De werkvormen kunnen bijvoorbeeld worden gebruikt tijdens een wekelijkse thema-avond in een residentiële jeugdzorgsetting. In individuele gesprekken kan worden geoefend met het bespreken van tekeningen over een onderwerp dat speelt bij de jongere.

Kinderen en jongeren (nul tot achttien jaar) zijn seksuele wezens en vertonen dus seksueel gedrag. Dit is een dagelijkse realiteit. Vraagstukken rondom seksualiteit(sontwikkeling) vinden dus eveneens op een dagelijkse basis plaats. Het Vlaggensysteem is zo ontwikkeld dat het bij waarneming van seksueel gedrag kan worden ingezet. Zo kan een professionele opvoeder bijvoorbeeld het Vlaggensysteem gebruiken wanneer twee jongeren seks hebben in een residentiële jeugdzorginstelling om deze situatie te kunnen beoordelen, bespreekbaar te maken en adequaat te kunnen reageren. Het bespreken van seksueel gedrag aan de hand van het Vlaggensysteem kan ook plaatsvinden in een 'ander soort' dagelijkse situatie: bijvoorbeeld wanneer op tv een gewelddadige seksscène voorbij komt of een seksueel getinte videoclip. Zoals de voorbeelden laten zien is het van belang dat het Vlaggensysteem niet enkel tijdens incidenten wordt ingezet, maar bij seksueel gedrag in het algemeen, zowel positief als grensoverschrijdend.

Stap 4: Implementatie in organisatie/instelling

De medewerkers van een organisatie leren de methodiek kennen door het volgen van de Basistraining Vlaggensysteem. Vervolgens dragen zij hun kennis over door zelf basistrainingen te geven aan hun collega's, maar ook workshops aan professionals van andere organisaties. Binnen de organisatie werken met dezelfde methodiek, helpt de neuzen dezelfde kant op te krijgen.

Het maken van een implementatieplan is onderdeel van de Train-de-trainer; de deelnemers brengen in kaart wie waar verantwoordelijk voor is en welke stap zij zelf kunnen zetten om de implementatie te bevorderen of te stimuleren. Voor de daadwerkelijke implementatie van het Vlaggensysteem is het ontwikkelen en uitrollen van een visie op seksueel gezond en grensoverschrijdend gedrag nodig. Aandachts- en kwaliteitsfunctionarissen spelen hier met het bestuur van de instelling een belangrijk rol in. Formele bekrachtiging van het management en het beschikbaar stellen van capaciteit en middelen zijn noodzakelijk om de implementatie te doen slagen. De fasen van het implementatieproces en het in kaart brengen van bevorderende en belemmerende factoren zijn beschreven in het factsheet Vlaggensysteem Residentiële Jeugdzorg (implementatiehandleiding). Advies op maat kan aangevraagd worden bij en gerealiseerd worden door Movisie.

2. Uitvoering

Materialen

Voor de uitvoering van de interventie zijn de volgende materialen beschikbaar.

Materialen voor de uitvoerders:

- Het handboek: *Sensoa Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren* (Frans & Franck, 6e herziene druk, 2017).
- Een set van 49 kaarten, bestaande uit:
  - 44 tekeningen, waarop situaties van seksueel gedrag worden uitgebeeld. Op de achterkant van de tekeningen staat een leidraad met achtergrondinformatie die nodig is om met de tekeningen te kunnen werken (wel/niet voldaan aan de zes criteria, de vlag, achtergrondinformatie en mogelijke reactie(s));
  - 1 kaart met criteria voor beoordeling;
  - 1 overzicht vlaggen;
  - 1 kaart met richtlijnen pedagogisch handelen / handelingsprotocol;
  - 2 kaarten bevatten een checklist bij de criteria.

Het handboek inclusief kaartenset is te bestellen bij Garant Uitgevers (België) via (www.garant-uitgevers.eu/).

- Een [Normatieve lijst](#) (2018) waarin per leeftijdscategorie staat omschreven welk gedrag onder welke vlag valt. Deze normatieve lijst is te downloaden via www.vlaggensysteem.nl en www.vlaggensysteem.be. Een beknopte versie is opgenomen als bijlage in het handboek.
- Hand-outs met benodigde materialen voor de werkvormen met kinderen en jongeren. Het bevat onder andere het stuurwiel en vlagkaartjes met de groene, gele, rode en zwarte vlag. Deze zijn beschikbaar via www.vlaggensysteem.be.
- De brochure *Kwaliteitsborging Vlaggensysteem* (Movisie, 2014). De brochure bevat informatie over het duurzaam implementeren van het Vlaggensysteem in Nederland, met informatie over de basistraining, train-de-trainer, certificering en licentie. Hoewel niet alle informatie in de brochure nog actueel is, geeft deze wel een goed beeld van de manier waarop het Vlaggensysteem in een organisatie kan worden geïmplementeerd, en wordt deze daarom ook nog gebruikt in de Train-de-Trainer.
- Het factsheet *Het Vlaggensysteem Residentiële Jeugdzorg. Tips voor een succesvolle implementatie* (Movisie, 2017). Dit factsheet geeft aan de hand van de vier implementatiefasen verspreiding, adoptie, invoering en borging adviezen over het implementeren van het Vlaggensysteem in een organisatie. Ook bruikbaar buiten de residentiële jeugdzorg.

Materiaal voor ouders:

- De brochure *Over de grens. Seksueel opvoeden met het Vlaggensysteem* (Vlaamse versie: Sensoa 2011, Nederlandse versie: Franck et al., 2011) helpt ouders om hun kinderen (drie tot elf jaar) duidelijk te maken welk seksueel gedrag wel en niet oké is. Het Vlaggensysteem wordt in het kort uitgelegd.

De brochure is gratis te downloaden van de website van Movisie www.movisie.nl/. **Fout! De hyperlinkverwijzing is ongeldig.** De Vlaamse versie kan gratis worden gedownload van de website van Sensoa: www.sensoa.be/materiaal/vlaggensysteem).

Locatie en type organisatie

De interventie wordt zowel in België (Vlaanderen) als in Nederland gebruikt. Professionele opvoeders, pedagogen, hulpverleners en leerkrachten passen de interventie toe. Het Vlaggensysteem biedt ook handvatten voor ouders of verzorgers.

Opleiding en competenties van de uitvoerders

Werken met het Vlaggensysteem in een organisatie vereist dat minstens twee medewerkers de basistraining én de train-de-trainer Vlaggensysteem volgen en de overige medewerkers de basistraining. Competenties waarover begeleiders die met het Vlaggensysteem gaan werken, moeten beschikken, situeren zich rond de volgende drie doelstellingen:

1. Correct(er) kunnen inschatten van de mate waarin seksueel gedrag van kinderen en jongeren al of niet grensoverschrijdend is.
2. In gesprek kunnen gaan met alle betrokkenen: de kinderen en jongeren, andere begeleiders, ouders of vertegenwoordigers.
3. Een pedagogisch plan kunnen uitzetten om gedrag van kinderen en jongeren op het gebied van seksualiteit op het juiste spoor te houden en te krijgen.

Kwaliteitsbewaking

Het Vlaggensysteem is een beschermde interventie. Na het volgen van een basistraining Werken met het Vlaggensysteem, kan een professional zich aanmelden voor de train-de-trainer. Professionals die de train-de-trainer hebben gevolgd, mogen de basistraining geven als gecertificeerd trainer.

Medewerkers van organisaties die de basis cursus én de train-de-trainer hebben gevolgd ontvangen een *certificaat*. Een organisatie met twee gecertificeerde train-de-trainers, krijgt een *licentie* (bij kleine organisaties één medewerker). Voor het behoud van het certificaat en eventueel de licentie van de organisatie is het nodig dat gecertificeerde trainers de tweejaarlijkse terugkomdagen volgen waar zij worden bijgeschoold op het gebied van de nieuwste kennis en ontwikkelingen. Na het twee keer volgen van een Terugkomdag volgen de deelnemers een Terugkomdagdeel, dat op intervisie gericht is en de nieuwste ontwikkelingen.

Deelname aan de basistraining levert accreditatiepunten op. Deze verschillen per beroepsvereniging. De trainingen worden geëvalueerd aan de hand van evaluatieformulieren die de deelnemers invullen.

Hobéon, onderwijsadvies- en certificatie-organisatie, is per 1 januari 2021 verantwoordelijk voor het trainen van de trainers, certificering, licentiëring en de daarbij behorende administratie. De kwaliteitsborging blijft in handen van Movisie.

Randvoorwaarden

Zoals is te zien in schema 1 (hoofdstuk 2.3) is de randvoorwaarde om het Vlaggensysteem duurzaam te implementeren in een organisatie/instelling dat er kwaliteitsbeleid is en dat daarnaar wordt gehandeld. Specifiek moet er binnen het kwaliteitsbeleid aandacht zijn voor 'sociale veiligheid', waaronder het subthema 'seksualiteit'. Dit moet zijn uitgewerkt in (1) het algemeen beleid, (2) preventief beleid en (3) het reactiebeleid. Binnen dit kwaliteitsbeleid kan het Vlaggensysteem een plek krijgen.

Verder dienen professionele opvoeders op organisatieniveau de ruimte te hebben om regelmatig supervisie te krijgen en om hun kennis via tweejaarlijkse bijeenkomsten *up-to-date* te houden. Dit brengt personele kosten met zich mee (zie Kosten).

Voor het teamoverleg, intervisie van professionele opvoeders en de individuele en groepsgesprekken met kinderen en jongeren zijn ruimten nodig met voldoende privacy.

Implementatie

Het systeem voor implementatie sluit aan bij het vorige kopje Randvoorwaarden. Om een goed beleid op het gebied van sociale veiligheid (en specifiek 'seksualiteit') te krijgen, verwijzen de ontwikkelaars naar *Van incident tot fundament* (Lammers & Goes, 2006), *Veiligheid in de residentiële jeugdzorg: Vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik in de residentiële jeugdzorg* (Lammers & Brants, 2009) en *Seksualiteitsbeleid of struisvogelpolitiek* (2013) voor Nederland en het *Raamwerk seksualiteit en beleid* (Frans & Bruycker, 2012) voor Vlaanderen. Met deze methoden kunnen organisaties een beleid op maat van de eigen instelling ontwikkelen.

Het gaat om drie beleidsniveaus:

- *kwaliteitsbeleid* vormt de basis: het is voorwaardenscheppend voor de andere niveaus
- *preventiebeleid*: herkennen van risicovolle situaties en het weerbaar maken van kinderen/jongeren om adequaat te handelen in deze situaties
- *reactiebeleid*: hoe wordt met een incident omgegaan?

Al te vaak gaat een organisatie pas naar aanleiding van een incident beleid uitwerken. Het gevaar is dan groot dat de organisatie enkel focust op het preventiebeleid en geen aanknopingspunten biedt voor positieve seksualiteitsbeleving. Indien nodig kan contact op worden genomen met Movisie voor een adviestraject. <mailto:>

Kosten

De handleiding inclusief de set tekeningen is te bestellen bij Garant Uitgevers (België) via www.garant-uitgevers.eu/ voor € 46,30 exclusief verzendkosten. Via een unieke code in het handboek kunnen via een weblink de hand-outs worden gedownload.

Basistraining :

De basistraining Werken met het Vlaggensysteem wordt aangeboden door een landelijk netwerk van door Movisie of Hobéon getrainde professionals. De doelgroep bestaat uit (professionele) opvoeders, preventiewerkers, docenten, jongerenwerkers, hulpverleners, opsporingsambtenaren en jeugdadvocaten. Zie voor een overzicht van aanbieders www.vlaggensysteem.nl. Bij de aanbieder/trainer is informatie op te vragen over prijzen, voorwaarden en accreditatiepunten.

Train-de-trainer

Deze train-de-trainer wordt vanaf januari 2021 door Hobéon gegeven. Bedragen zijn van januari 2021 en kunnen dus in de loop van de tijd wijzigen. De actuele prijzen worden vermeld op het [Opleidingsportaal van Hobéon](#)

Deelnamekosten voor de Train-de-Trainer-Vlaggensysteem: € 1.813,79 (incl. BTW).

Deelnamekosten voor de Train-de-Trainer -Vlaggensysteem online: € 1.813,79 (incl. BTW).

Deelnamekosten voor de Train-de-trainer terugkomdag: € 724,79 (incl. BTW).

Deelnamekosten voor de Terugkomdagdeel Train de Trainer Vlaggensysteem online: € 393,25 (incl. BTW).

Voor meer informatie: Hobéon, T: 070 30 66 800 E: vlaggensysteem@hobeeon.com. Zie voor meer informatie ook het [Opleidingsportaal van Hobéon](#).

De implementatie van het Vlaggensysteem in de organisatie vereist daarnaast inzet van uren (personele kosten). Vervolgens werkt men op dagelijkse basis met het Vlaggensysteem.

De kosten van een adviestraject (zie Hoofdstuk 1.3) zijn afhankelijk van de omvang van de vraag. Een indicatie van de kosten per uur: € 119.

3. Onderbouwing

Probleem

Aard en ernst

Kinderen en jongeren zijn seksuele wezens en vertonen dus seksueel gedrag. De seksuele ontwikkeling vormt een onderdeel van het totale ontwikkelingsproces dat het hele leven duurt. Dit begint al vanaf het moment dat een kind geboren wordt. Baby's, peuters en kleuters (nul tot vijf jaar) verkennen hun eigen lichaam en het lichaam van anderen. Zij kunnen seksueel getint gedrag vertonen en vragen stellen. In de kindertijd (zes tot elf jaar) starten lichamelijke processen die het begin van de pubertijd inluiden. In de adolescentie experimenteren jongeren met seks en gaan bijvoorbeeld op zoek naar informatie op internet (De Graaf, Mouthaan & Van der Doef, 2014a). Het gebeurt met of zonder toestemming van (professionele) opvoeders. Dit is ontwikkelings- of leeftijdsadequaat en al doende leren zij hun eigen wensen en grenzen beter kennen.

Dit betekent echter niet dat volwassenen kinderen en jongeren hun gang moeten laten gaan. Diverse onderzoeken wijzen op de kwetsbaarheid van kinderen en jongeren op het gebied van seksualiteit: leeftijd (jong zijn) is één van de belangrijkste risicofactoren bij seksueel grensoverschrijdend gedrag (i.e. Buysse et al., 2014; De Graaf et al., 2012; Kuyper, De Wit, Adam, Woertman & Van Berlo, 2009). We spreken van seksuele grensoverschrijding wanneer niet wordt voldaan aan wederzijdse instemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid. Seksuele grensoverschrijdingen variëren van *hands-off*, zoals kwetsende seksuele opmerkingen, tot *hands-on* seksuele grensoverschrijding, bijvoorbeeld het ongewenst aangeraakt worden, poging tot verkrachting of verkrachting (Van Berlo & Van Beek, 2020).

Kinderen en jongeren moeten wegwijs worden gemaakt in de relationele en seksuele vorming, net zoals zij op allerlei andere vlakken kennis en vaardigheden leren. Het is niet vanzelfsprekend dat zij uit zichzelf onderscheid kunnen maken tussen aanvaardbaar en grensoverschrijdend seksueel gedrag, dat zij grenzen van anderen kunnen respecteren en hun eigen wensen en grenzen kunnen aangeven (Franck et al., 2011). Het is de taak van volwassenen om kinderen en jongeren in hun seksualiteitsontwikkeling te begeleiden en te beschermen (De Graaf et al., 2014).

Spreiding

Zowel studies uit Vlaanderen als Nederland wijzen op de kwetsbaarheid van kinderen en jongeren op het gebied van seksualiteit. Hierna bespreken we kort de bevindingen van recente Nederlandse en Vlaamse studies.

Uit het onderzoek Seks onder je 25^e (De Graaf et al., 2017), een studie naar de seksuele gezondheid van jongeren in Nederland, blijkt dat twee procent van de jongens en 11 procent van de meisjes aangeeft wel eens gedwongen te zijn iets te doen op seksueel gebied wat ze niet wilden. Elf procent van de jongens en 38 procent van de meisjes heeft wel eens een aanraking tegen hun wil meegemaakt. Seks tegen hun wil komt minder vaak voor. Zo heeft 5 procent van de meisjes wel eens geslachtsgemeenschap gehad tegen haar wil en 1 procent van de jongens.

De monitor Seksuele gezondheid in Nederland 2017 is representatief bevolkingsonderzoek onder ruim 17.000 volwassen respondenten. Gevraagd naar de leeftijd waarop iemand voor de eerste keer seksuele grensoverschrijding meemaakte, zegt 5% van de vrouwen en 2% van de mannen dat ze jonger waren dan 12 jaar. Veertien procent van de vrouwen en 4% van de mannen was jonger dan 16 jaar. Onder seksuele grensoverschrijding wordt hier verstaan dat iemand is gedwongen tot seksuele handelingen en/of ervaring heeft met zoenen, aanraken, manuele, orale, vaginale of anale seks tegen de wil. Vijf procent van de vrouwen en 2% van de mannen heeft seksueel geweld meegemaakt toen ze jonger dan 12 jaar waren. Onder seksueel geweld wordt hier verstaan dat iemand is gedwongen tot seksuele handelingen en/of ervaring heeft met seks tegen de wil (manuele, orale, vaginale of anale seks).

Tien procent van de vrouwen en 3% van de mannen gaf aan dat ze jonger dan 16 waren toen ze gedwongen werden tot seksuele handelingen en/of manuele seks of penetratie tegen de wil meemaakten. (De Graaf & Wijsen, 2017).

Uit onderzoek onder 1.832 personen tussen 14 en 80 jaar in Vlaanderen, kwam naar voren dat 16,6% seksueel grensoverschrijdend gedrag meemaakte vóór de leeftijd van 18 jaar (1 op 5 van de meisjes en 1 op 10 van de jongens) (Buysse et al., 2014).

Tot slot heeft in Nederland onderzoek plaatsgevonden naar seksueel misbruik in de jeugdzorg (Commissie Samson, 2012; Alink, 2012). Hieruit blijkt dat uit huis geplaatste kinderen (twaalf jaar en ouder) een twee keer zo grote kans op seksueel misbruik hebben in vergelijking met gemiddelde Nederlandse kinderen (in 2010: 143 per 1.000 tegenover 74 per 1.000 kinderen). Vooral kinderen in de residentiële jeugdzorg rapporteren een verhoogde prevalentie, terwijl dat voor kinderen in de pleegzorg niet geldt. Meisjes zijn meer dan twee keer zo vaak slachtoffer als jongens (significant). Er zijn geen significante verschillen gevonden voor verschillende leeftijdsgroepen of etnische afkomst. Bovendien wordt in slechts 2% van de gevallen het seksueel misbruik bij de professionals bekend. Er wordt dan ook gesproken van onderrapportage. Een opvallende uitkomst is dat een groot deel van de bevraagde jongeren die slachtoffer zijn, niet wil zeggen wie de pleger is. Waar slachtoffers hier wel op ingaan, rapporteren zij dat in meer dan de helft van de incidenten de plegers jonger zijn dan 21 jaar, dat wil zeggen leeftijdgenoten.

Gevolgen

Ongeveer een derde van de jongens en een kwart van de meisjes heeft nog nooit aan iemand verteld dat zij ooit gedwongen zijn iets seksueels te doen wat ze niet wilden of seks tegen hun wil hebben meegemaakt. Als ze dit wel doen, vertelt 64 procent van de meisjes en 40 procent van de jongens het aan een goede vriend of vriendin. Eén op de vijf jongeren gaat naar de vader of moeder. Als jongeren hulp krijgen bij de verwerking komt dit vooral van vrienden, kennissen of familie. Bijna de helft van de jongeren heeft geen hulp gekregen (De Graaf et al., 2017),

Het meemaken van seksueel geweld heeft bij een aanzienlijk deel van de slachtoffers ingrijpende gevolgen. Bijna de helft van de mannen en meer dan de helft van de vrouwen geeft aan dat ze klachten of problemen hebben als gevolg van de ervaring met seksueel geweld. Het gaat hierbij vooral over psychische, seksuele en relationele problemen (De Graaf & Wijsen, 2017).

Kinderen en jongeren zijn kwetsbaar wat seksualiteit betreft. Ze worden twee keer zo vaak geconfronteerd met seksueel grensoverschrijdend gedrag van anderen voor hun 18^e dan na hun 18^e (Frans & Franck, 2017). De gevolgen van seksueel misbruik kunnen complex en ernstig zijn. Het kan gevolgen hebben voor de seksuele integriteit, verstoort de ontwikkeling van het zelfbeeld, heeft invloed op hechtingspatronen, affect- en impulsregulatie, aandacht en concentratie en op somatiseren, en kan allerlei gedragsproblemen veroorzaken (Frans & Franck, 2017).

De gevolgen van seksueel grensoverschrijdend gedrag zijn afhankelijk van verschillende factoren die te maken hebben met de dader, de omgeving en het slachtoffer zelf. De gevolgen zijn ernstiger (Frenken, 2003 in: Frans & Franck, 2017) wanneer:

- het slachtoffer jonger is dan twaalf
- de pleger een familielid is of iemand met wie een vertrouwensband bestaat
- het kind zich moeilijk kan onttrekken aan de seksuele contacten
- het misbruik vaak plaatsvindt
- het misbruik lang aanhield
- dwang, chantage of geweld wordt gebruikt
- wanneer er sprake is van penetratie
- de geheimhouding langer duurt.

Samson en anderen (2012) gebruiken het model van Finkelhor en Browne (1986) om de gevolgen van seksueel misbruik bij kinderen te beschrijven. Zij onderscheiden vier zogeheten traumatogene aspecten van seksueel misbruik: (1) traumatische seksualisering, (2) verraad, (3) machteloosheid en (4) stigmatisering. Kort samengevat kan seksueel misbruik leiden tot een *traumatische seksualisering*, dat wil zeggen tot

verstoring van de psychoseksuele ontwikkeling. Daarnaast voelt een kind dat misbruikt is door een verzorger of een andere volwassene, iemand van wie het fundamenteel afhankelijk is, zich *verraden*. Ten derde is er de ingrijpende ervaring van *machteloosheid*. Dit wordt beschreven als: de eigen wil, de eigen verlangens en behoeften en het gevoel van vertrouwen in eigen kunnen worden stelselmatig miskend. Ten slotte is er sprake van *stigmatisering*. Dit betreft de vorming van een negatief zelfbeeld, zoals die van 'slecht' te zijn, van schaamte en van schuld.

Kinderen en jongeren die veel hebben meegemaakt en waar vaak seksuele grenzen overschreden zijn, zijn extra kwetsbaar voor nieuw misbruik. Het gaat hier om herhaald slachtofferschap: het hebben van meerdere slachtofferervaringen van een soortgelijk delict binnen een bepaalde periode (e.g. Eggen, 2005 in: Kunst, van Dijk, Pemberton & Bruinsma, 2008).

Tot slot is *intergenerationele overdracht* een mogelijk gevolg van seksueel grensoverschrijdend gedrag: een kind dat of jongere die seksueel misbruik meemaakt, loopt een grotere kans om als volwassene zelf dit gedrag te vertonen. Uit een Amerikaans onderzoek blijkt dat het risico op seksueel misbruik twee keer zo groot was bij ouders die zelf als kind waren misbruikt (Widom, Czaja & DuMont, 2015).

Oorzaken

Voor het (risico op het) meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag onder kinderen en jongeren gaan de ontwikkelaars uit van het sociaalecologische model (Bronfenbrenner, 1979). Het uitgangspunt hiervan is dat het risico op het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag niet enkel vanuit individuele risicofactoren verklaard kan worden, maar dat er altijd sprake is van een samenspel tussen risico- en beschermende factoren op verschillende niveaus. Het sociaalecologische model onderscheidt vijf niveaus: (1) individueel niveau, (2) relationeel niveau, (3) gemeenschap, (4) instituties en gezondheidssystemen en (5) het structurele niveau. In de onderstaande paragrafen beschrijven we de oorzaken binnen twee grotere clusters: ten eerste 'individuele en relationele factoren' en ten tweede 'structurele factoren' waaronder de niveaus 3 t/m 5 worden gebundeld.

Individuele en relationele factoren

- Bij *sociaal-demografische factoren* speelt leeftijd een rol: vóór de leeftijd van achttien jaar zijn de cijfers dubbel zo hoog. De meest kwetsbare leeftijd is tussen de tien en dertien jaar (voor de meest ernstige vormen van seksueel grensoverschrijdend gedrag) (Buysse et al., 2014; Krahé, 1998; Symons, Verhetsel & Van Houte, 2013). Daarnaast lopen vrouwen, homoseksuele jongens, niet-westerse (religieuze) en jongeren (De Bruijn, 2006; De Graaf, Meijer, Poelman & Vanwesenbeeck, 2005; De Graaf & Vanwesenbeeck, 2006; Timmerman, 2005; De Haas, 2012) een hoger risico op het meemaken van seksueel grensoverschrijdend gedrag. Jongeren met een lichte verstandelijke beperking (IQ tussen 55 en 80) lopen meer risico dan andere jongeren om slachtoffer (met name meisjes) of pleger te worden van seksueel grensoverschrijdend gedrag (De Graaf, Van den Borne, Nikkelen, Twisk, Meijer, 2017; Cense, Van de Walle & Van Dijk, 2011). Ook jongeren die een minder goede psychische gezondheid hebben, lopen meer risico (De Graaf et al., 2017).
- *Achtergrond en gedrag*: iemands seksuele en relationele geschiedenis speelt een rol. Een kwetsbare gezinsachtergrond (Putnam, 2003; Friedrich, 2007) en reeds ervaring hebben met seksueel grensoverschrijdend gedrag in het verleden (Kuyper, 2010; Buysse et al., 2014) verhogen het risico. Jongeren die vroeg aan seks beginnen, meer alcohol drinken, drugs gebruiken, meer verschillende partners hebben en losse seksuele contacten aangaan of zelf afwijkend gedrag vertonen, bevinden zich vaker in situaties waarin de kans op misbruik groter is (De Bruijn, 2006; De Graaf et al., 2017).
- Bij kleine kinderen zit de *extra kwetsbaarheid* voornamelijk in het hunkeren naar aandacht en affectie (Adriaensens, 2003). De volgende kenmerken komen ook terug in onderzoek (Finkelhor, Hotalis, Lewis & Smith, 1990; Berliner & Conte, 1990): kinderen die passief, rustig, snel vertrouwend, jong, ongelukkig of depressief zijn en veel behoefte hebben aan aandacht en affectie.
- Het *seksuele zelfbeeld* is van belang bij kwetsbaarheid voor grensoverschrijdend gedrag (Norris, Masters & Zawacki, 2004; Nurius, Norris, Macy & Hawang, 2004). Een negatief seksueel zelfbeeld (ontevreden over seksleven, preoccupatie en schaamte) wordt meestal opgevat als een gevolg van

ervaringen met seksueel geweld, maar kan hier ook aan voorafgaan. Daarnaast vergroot het hebben van seks om niet-seksuele motieven (maar bijvoorbeeld uit eenzaamheid of om de relatie goed te houden) de kans op victimisatie (Messman-Moore, Coates, Gaffey & Johnson, 2008). Ook een minder positief lichaamsbeeld speelt een rol (De Graaf et al., 2017).

- Een *kwetsbare band met ouders* is een significante risicofactor (Adriaensens, 2003), evenals thuis emotioneel verwaarloosd of mishandeld zijn (De Graaf et al., 2017). Omgekeerd is een goede band met ouders een beschermende factor. Ook steun en 'redelijke' controle door ouders werkt, evenals kennis hebben van waar kinderen/jongeren mee bezig zijn (De Bruijn, 2006; Kuyper et al., 2010).
- De *invloed van de peergroep*: Een risicoverhogende rol speelt het conformeren aan vrienden en het ervaren van groepsdruk, evenals het kennen van leeftijdsgenoten die seksueel grensoverschrijdend gedrag hebben meegemaakt (De Bruijn, 2006; Kuyper et al., 2010).
- *Kinderen en jongeren: gebrek aan kennis en vaardigheden om seksueel gedrag te beoordelen*. Zoals vermeld in de probleemomschrijving moeten kinderen en jongeren wegwijs worden gemaakt in de relationele en seksuele vorming. Net zoals zij op allerlei andere vlakken kennis en vaardigheden leren. Het is niet vanzelfsprekend dat zij uit zichzelf onderscheid kunnen maken tussen aanvaardbaar en seksueel grensoverschrijdend gedrag, het respecteren van grenzen van anderen en het kunnen aangeven van eigen wensen en grenzen (Franck et al., 2011).

Structurele factoren

- *Professionele opvoeders: gebrek aan kennis over seksualiteitsontwikkeling*. Uit de praktijk blijkt dat begeleiders niet voldoende opgeleid of bijgeschoold zijn over seksuele ontwikkeling van kinderen en jongeren en behoefte hebben aan een opfrissing van de basiskennis (Frans & Franck, 2017).
- *Professionele opvoeders: niet adequaat beoordelen van seksueel gedrag*. Er zijn veel verschillende opvattingen over seksualiteit. Dat doet een groot beroep op het kunnen maken van individuele keuzes en het nemen van persoonlijke beslissingen. Frans (2010) en Van Zenderen, Van Berlo & Vink (2015) concluderen op basis van literatuuronderzoek naar seksueel misbruik in residentiële jeugdinstituten dat in veel gevallen zowel normaal als verstoord seksueel gedrag als pathologisch wordt gezien. Problematiseren van seksueel gedrag speelt nog sterker bij kinderen die seksueel zijn misbruikt. Reacties worden ook ingegeven door angst voor persoonlijke en institutionele aansprakelijkheid, bijvoorbeeld als professionele opvoeders seksuele activiteiten toestaan onder de toegestane leeftijd.
- *Professionele opvoeders: handelingsverlegenheid*. Uit onderzoek blijkt dat een breed scala aan professionele opvoeders verlegenheid ervaart om seksualiteit te bespreken en te handelen; van de kinderopvang, het basisonderwijs, voortgezet onderwijs tot (residentiële) jeugdzorg (Bos & De Ruyter, 2009; Timmerman, 2009; Van de Bongardt, Mouthaan & Bos, 2009, Van Zenderen et al., 2015, Zwiap & Colegem, 2009). Daarnaast constateren Frans en Franck (2017) ook in de praktijk dat begeleiders vaak ongewenst seksueel gedrag rapporteren en aangeven niet goed te weten hoe daarop te reageren. Er ontstaan discussies binnen teams over de te volgen strategie, er is ongerustheid over de escalatie van seksueel gedrag, er is ook vaak angst voor reacties van ouders en collega's (Frans & Franck, 2017). De commissie Samson (2010) concludeerde dat er onder begeleiders in residentiële instellingen sprake is van handelingsverlegenheid bij het bespreekbaar maken van seksualiteit en seksueel grensoverschrijdend gedrag. Van Zenderen et al. (2015:22) bespreken onderzoeken van Green & Mason (2002) en Green (2001), die laten zien dat seksueel misbruik in residentiële instellingen ook een gevolg is van het onvermogen en de afkeer van begeleiders om met seksualiteit en seksueel misbruik om te gaan. Begeleiders worden nauwelijks ondersteund en getraind, instellingsbeleid en richtlijnen ontbreken. Begeleiders zelf voelen zich niet toegerust om met seksuele *issues* om te gaan. Reacties worden gestuurd door onverschilligheid, angst, schaamte en door eigen (morele) waarden rondom *gender* en seksuele oriëntatie. Seksueel gedrag wordt ontkend of genegeerd, men tracht het te voorkomen dan wel te stoppen. De focus ligt dan louter op controle en supervisie en niet op de behoeftes en gevoelens van de kinderen. Begeleiders zijn bang om seksueel willekeurig of oncontroleerbaar gedrag te promoten als ze met de jongeren over seks praten.
- In de samenleving heerst een *dubbele moraal*: aan seks voor jongens wordt een andere status toegekend dan voor meisjes. Meisjes die 'te makkelijk' overgaan tot seks kunnen op afkeuring

rekenen, voor jongens is het vaak juist 'statusverhogend' om veel seksuele ervaring te hebben. Deze gangbare *genderrollen* beperken zowel jongens als meisjes in het aangeven van wensen en grenzen (De Graaf et al., 2008).

- *Veranderende realiteit* (seksualiteit in massamedia et cetera). De 'biologische rijping' start vroeger bij kinderen/jongeren dan in het verleden het geval was. Sociale media, datingapps en sexting (het maken, versturen en doorsturen van seksueel getint beeldmateriaal) zijn belangrijke thema's die een steeds grotere rol spelen in het leven van jongeren (De Graaf et al., 2017).
- *Seksualiteitsbeleid in organisaties en instellingen*. In veel instellingen is de beleidslijn dat seksueel gedrag niet hoort voor kinderen en jongeren. Men straft, verbiedt, negeert dus vaak seksueel gedrag, of laat het oogluikend toe (Frans & Franck, 2017). In Nederland is er veel veranderd met de aandacht voor seksueel misbruik door de commissies Deetman (2011) en Samson (2012). Seksualiteit en seksuele ontwikkeling zijn vaak niet in het algemene beleid van de instelling opgenomen of het wordt niet binnen de instelling (in de verschillende geledingen: visie, beleid en op de werkvloer) geborgd. Dit heeft consequenties voor de omgang met en het handelen binnen de organisatie met betrekking tot seksualiteit. Inspectieonderzoek (Inspectie Jeugdzorg, 2008) heeft uitgewezen dat de meeste instellingen voor Jeugd en Opvoedhulp beleid en handelen op het terrein van seksueel grensoverschrijdend gedrag (nog) onvoldoende vorm hebben gegeven. Van de instellingen scoort 81% voldoende op de kwaliteit van het bejegeningsbeleid. De kwaliteit van het seksualiteitsbeleid is bij 42% van de instellingen voldoende. De Inspectie oordeelt dat de kwaliteit van het thema seksualiteit in instellingen matig is. Op het gebied van preventiebeleid scoort het grootste aantal instellingen (44%) matig. Bij de meeste instellingen (58%) is de kwaliteit van het reactiebeleid onvoldoende. Incidenten met betrekking tot seksueel grensoverschrijdend gedrag worden nog niet goed geëvalueerd (Inspectie Jeugdzorg, 2014). De inspectie constateert dat bij een aanzienlijk deel van de jeugdzorginstellingen verbetering nodig is op het gebied van structurele scholing van medewerkers in het bevorderen van een gezonde seksuele ontwikkeling en het beschermen tegen seksueel grensoverschrijdend gedrag (Inspectie Jeugdzorg, 2014).

Aan te pakken factoren

Het Vlaggensysteem richt zich op vier van de hierboven beschreven factoren. Een vijfde factor wordt indirect aangepakt, namelijk in de vorm van een randvoorwaarde die gerealiseerd moet zijn voordat het Vlaggensysteem geïmplementeerd kan worden.

Individueel niveau

1. *Kinderen en jongeren: gebrek aan kennis en vaardigheden om seksueel gedrag te bespreken en te beoordelen*

Kinderen en jongeren bezitten niet per definitie kennis en vaardigheden om seksueel grensoverschrijdend gedrag te beoordelen. Het is de taak van volwassenen om hen kennis en vaardigheden te leren om seksueel gedrag te beoordelen en daarmee hun weerbaarheid te vergroten.

Dit sluit aan bij de subdoelen 1, 2 en 3: Kinderen en jongeren weten beter welk seksueel (getint) gedrag wel en niet oké is. Kinderen en jongeren praten meer met elkaar en professionele opvoeders over hun wensen, gevoelens en/of grenzen op seksueel gebied. Kinderen en jongeren weten beter hoe te reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van zichzelf en van een ander.

Structureel niveau

2. *Professionele opvoeders: gebrek kennis over seksualiteitsontwikkeling*

Seksueel gedrag wordt niet altijd opgemerkt. Het oprfrissen van de basiskennis van professionals vergroot de waarneming van seksueel gedrag. Dit sluit aan bij subdoel 4: Professionele opvoeders beoordelen seksueel gedrag adequaat.

3. *Professionele opvoeders: het niet adequaat beoordelen van seksueel gedrag*

Opvattingen over seksualiteit lopen uiteen. Door professionele opvoeders een kader te geven en te laten creëren (als team) wordt een gezamenlijke visie bepaald van waaruit wordt omgegaan met seksueel gedrag. Dit sluit aan bij subdoel 4: Professionele opvoeders beoordelen seksueel gedrag adequaat.

4. *Professionele opvoeders: handelingsverlegenheid*

Door seksualiteit te verankeren binnen de organisatie en het een terugkerend thema te maken in het team en met kinderen en jongeren, wordt de handelingsverlegenheid aangepakt. Door middel van de criteria krijgen professionals 'woorden' om seksueel gedrag te bespreken met elkaar en met de doelgroep. Ook dragen de werkvormen voor professionele opvoeders bij aan het doorbreken van de handelingsverlegenheid doordat zij er met elkaar over in gesprek gaan. Dit sluit aan bij de subdoelen 5 en 6: Professionele opvoeders bespreken seksueel gedrag met collega's en met kinderen en jongeren. Professionele opvoeders handelen pedagogisch adequaat op seksueel gedrag van kinderen en jongeren.

5. *Seksualiteitsbeleid in organisaties en instellingen*

De interventie richt zich niet direct op het seksualiteitsbeleid binnen een instelling, dit beleid wordt als een *randvoorwaarde* gezien om het Vlaggensysteem te implementeren. Het Vlaggensysteem geeft hiermee een impuls aan een organisatie om te werken aan het seksualiteitsbeleid.

Verantwoording

In de onderstaande paragrafen wordt ten eerste de doelgroep, ten tweede het instrumentarium en tot slot de aanpak verantwoord.

Onderbouwing doelgroep

Professionele opvoeders

Het Vlaggensysteem is voor een groot deel op professionele opvoeders gericht. De profijftgroep is minderjarig en daarom spelen professionele opvoeders een belangrijke rol in het opvoeden en ondersteunen van kinderen en jongeren. Het Vlaggensysteem kan hiermee getypeerd worden als een pedagogische interventie; door een beter doordacht en professioneel pedagogisch handelen, helpen professionals kinderen en jongeren seksuele integriteit en weerbaarheid te ontwikkelen. Zoals Bartholomew, Parcel, Kok, Gottlieb & Fernández (2011: 236-237) schrijven: de risico-populatie is altijd de ontvanger van het programma, maar dit betekent niet dat de interventie altijd (enkel) op deze groep is gericht. Sociale steun en begeleiding is al vanaf de geboorte van belang voor de ontwikkeling van een veilige hechting van kinderen. De hechtingsstijl kan weer doorwerken in latere partnerrelaties (Mikulincer & Shaver, 2010 in: De Graaf et al., 2014a).

Kinderen (0-12 jaar) en jongeren (12 tot 18 jaar)

Het Vlaggensysteem is gericht op kinderen en jongeren van nul tot achttien jaar. Mensen zijn seksuele wezens en seksualiteitsontwikkeling begint vanaf de geboorte (Frans & Franck, 2017). Bij kinderen van nul tot circa twaalf jaar wordt aan de subdoelen gewerkt via professionele opvoeders. Kinderen kunnen al van jongs af aan aangeven wat zij prettig vinden qua lichamelijk contact (ook non-verbaal, zoals iemand wegduwen). Consistent en intiem ouderschap enerzijds en het (leren) omgaan met privacy anderzijds zijn twee potentieel belangrijke aspecten van de seksuele ontwikkeling van kinderen: hoe ouders of andere volwassenen reageren op de ontluikende seksualiteit van een kind, kan belangrijke gevolgen hebben voor de verdere seksuele ontwikkeling, in positieve of negatieve zin (De Graaf et al., 2014, Frans & Franck, 2017). Van der Doef en De Ruiter (2008) raden aan om al met jonge kinderen te communiceren over relaties en seksualiteit. Bijvoorbeeld vanaf de geboorte door te knuffelen met een kind. Niet alle kinderen stellen vragen, daarom is het goed wanneer de opvoeder er ook zelf over begint. Vanaf ongeveer drie jaar kunnen kinderen regels leren rondom seksualiteit en seksueel gedrag (Van der Doef & De Ruiter, 2008). Vanaf ongeveer vier jaar kun je een kind leren dat het eigen grenzen kan aangeven en die van anderen moet respecteren. Een kind kan geleerd worden dat mensen hem/haar niet zomaar mogen aanraken en wat je kunt doen als iemand dat toch doet. En het verschil tussen leuke en vervelende geheimen, dat het kind vervelende geheimen aan de opvoeder moet vertellen (Van der Doef & De Ruiter, 2008).

Bij jongeren vanaf circa twaalf jaar blijft de rol van de professional onverminderd van belang. Vanaf deze leeftijd wordt echter ook gewerkt met het instrumentarium van het Vlaggensysteem (het stuurwiel, de vlaggen, de tekeningen en werkvormen voor jongeren). Dat heeft te maken met de overgang van kindertijd naar adolescentie (rond de twaalf jaar), wanneer jongeren langzamerhand leren nadenken over niet waarneembare zaken en over gebeurtenissen die niet ervaren worden. Ook zelfreflectie wordt mogelijk. Bovendien ontwikkelen jongeren de vaardigheid om afzonderlijke eigenschappen te combineren tot een geheel. Dit maakt dat zij de mogelijkheid verwerven probleemoplossend te denken (Frans & Franck, 2017). In deze periode treden er ook lichamelijke veranderingen op, die het begin van de puberteit inluiden. Het kind moet ten opzichte van het eigen lichaam, ten opzichte van leeftijdgenoten en ten opzichte van de ouders een nieuwe, eigen positie gaan innemen. Seksualiteit gaat een steeds grotere rol spelen in de omgang met leeftijdgenoten (Meij, 2011).

Onderbouwing instrumentarium

Zes criteria

Om een juiste inschatting te maken van seksueel gedrag zijn criteria ontwikkeld. De eerste drie criteria – wederzijdse toestemming, vrijwilligheid en gelijkwaardigheid – zijn geïnspireerd op Ryan en Lane (1997):

1. *consent*: is er sprake van wederzijdse toestemming?
2. *coercion*: is er sprake van dwang (in het Vlaggensysteem positief geformuleerd als de mate van vrijwilligheid)?
3. *e-quality*: is er sprake van gelijkwaardigheid?

Zij stelden deze criteria op omdat seksueel gedrag moeilijker is te beoordelen naarmate de leeftijdsverschillen kleiner zijn (tussen jongeren onderling bijvoorbeeld) en het gedrag minder ingrijpend of agressief is. Bij seksueel gedrag van een volwassene tegenover een minderjarige is echter vrij snel vast te stellen of er sprake is van seksueel misbruik of uitbuiting, namelijk op basis van leeftijd en gedrag. Sensoa zag in de praktijk dat deze criteria niet volstonden om alle seksueel gedrag van kinderen en jongeren een plaats te geven. Op basis van de feedback en ervaring uit het werkveld zijn de criteria aangevuld met drie nieuwe: (4) leeftijdsadequaat, (5) context en (6) zelfrespect.

De normatieve lijst

Voor criterium 4 ('leeftijdsadequaat') is een apart instrumentarium ontwikkeld: de normatieve lijst. De inhoud van de lijst is gebaseerd op een onderzoek van Friedrich, Fisher, Broughton, Houston & Shafran (1998). Zij onderzochten welk seksueel gedrag bij 1.142 kinderen tussen twee en twaalf jaar wordt gerapporteerd/geobserveerd door hun moeder en de frequentie waarin dat gedrag voorkomt. Uit de resultaten blijkt onder andere hoe vaak bepaalde seksuele gedragingen worden gerapporteerd of geobserveerd door de moeders bij twee- tot vijfjarigen, zes- tot negenjarigen en tien- tot twaalfjarigen. Friedrich en anderen (1998) gaan ervan uit dat als seksueel gedrag bij ten minste 20% van de kinderen voorkomt, het gezien kan worden als belangrijk voor de seksuele ontwikkeling van het kind en binnen de normale grenzen valt. De ontwikkelaars nemen dit relatief lage percentage over als norm voor het bepalen van leeftijds- of ontwikkelingsadequaat gedrag. Ze gaan ervan uit dat er sprake is van onderrapportage, onder meer doordat kinderen naarmate ze ouder worden meer privacy in acht nemen. Op basis van wetenschappelijke literatuur over seksueel gedrag van kinderen en jongeren is in 2018 de normatieve lijst aangevuld en verfijnd.

Vlaggen

Het gebruik van vlaggen in het Vlaggensysteem is ook geïnspireerd op Ryan en Lane (1997). Zij spreken van een continuüm: gedrag dat geplaatst kan worden op een schaal van normaal gedrag tot misbruikend gedrag. In twee tabellen beschrijven zij het scala van seksuele gedragingen van kinderen en jongeren en plaatsen het onder '*normal behavior*', '*yellow flags*', '*red flags*' en '*no questions*' of '*illegal flags*' (illegaal volgens de wet) (Ryan & Lane, 1997).

Tekeningen

Er is gekozen voor visueel materiaal (tekeningen) om het gesprek aan te gaan over seksueel gedrag.

Uit onderzoek blijkt dat wanneer alleen woorden worden gebruikt om iets over te brengen aan mensen, dit 24 uur later slechts bij 5% is blijven hangen. Bij het gebruik van beelden in combinatie met erover praten is dit 75% (De Sousa, 2006 in: Bijkerk, 2010).

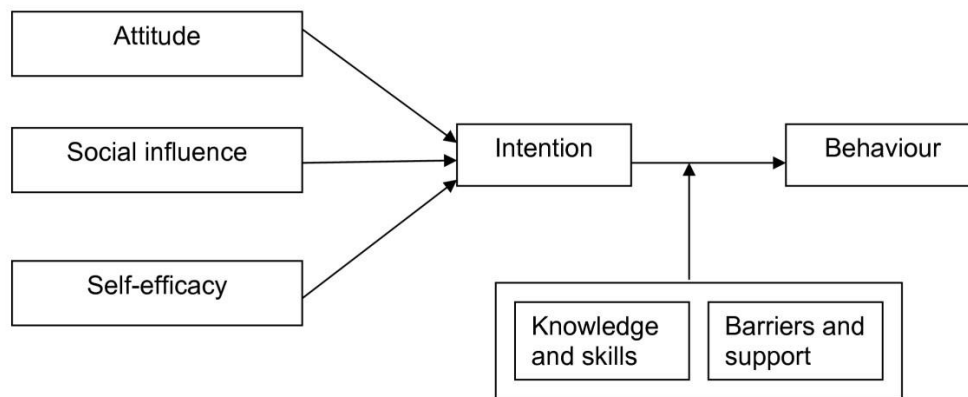
Verantwoording aanpak

Bij de onderbouwing van het Vlaggensysteem wordt uitgegaan van het ASE-model (De Vries et al., 1995 in: Van Zenderen et al., 2015), gebaseerd op de Theory of Planned Behavior (Ajzen, 1985) en de Theory of Reasoned Action (Fishbein & Ajzen, 2010). Dit gedragsmodel (zie schema 2) gaat ervan uit dat gedrag voorafgegaan wordt door de intentie om dit gedrag te vertonen. Die intentie wordt beïnvloed door:

- *attitude*: opvattingen over en waarderingen van voor- en nadelen van het gedrag
- *sociale invloed*: inschattingen van wat belangrijke anderen van het gedrag vinden (injunctieve norm), van wat belangrijke anderen doen (descriptieve norm) en van de ervaren sociale druk en/of steun
- *eigen-effectiviteit* of waargenomen gedragscontrole: de inschatting dat iemand zelf het gedrag kan uitvoeren in verschillende contexten en onder verschillende omstandigheden.

De Vries en anderen (1995) benoemen daarnaast twee factoren die van invloed zijn op het proces om intentie om te zetten in gedrag: *kennis en vaardigheden* enerzijds en *barrières en support* anderzijds.

Schema 2. ASE-model volgens De Vries et al. (1995)

Allereerst gaan we in op attitude, sociale invloed en eigen-effectiviteit omdat dit verweven is in de gehele aanpak van het Vlaggensysteem. Daarna verantwoorden we aan de hand van de subdoelen de aanpak.

Op het niveau van *attitude* is het van belang dat erkend wordt dat seksueel gedrag onderdeel is van de ontwikkeling van jongeren en dat professionele opvoeders kunnen reflecteren op hun eigen seksuele referentiekader. In de trainingen wordt bijvoorbeeld met de oefening ‘*Praten over seksualiteit*’ verkend wat de eigen ideeën en gevoelens zijn bij dit thema. Uitgangspunt bij het Vlaggensysteem is dat persoonlijke opvattingen en emoties plaats moeten maken voor meer objectieve criteria en redeneringen. Daarbij is het wel belangrijk om stil te staan bij die persoonlijke emoties en opvattingen en je af te vragen waar die vandaan komen of waar ze op gebaseerd zijn. Hierop wordt voortgebouwd tijdens de werkvormen die door het team worden gedaan. Bijvoorbeeld de werkvorm ‘*Eigen weerstanden in kaart brengen*’, waarbij wordt ingegaan op de gevoelens van de professionele opvoeders bij het werken met het Vlaggensysteem. De vraag: ‘Wat roept dit op?’ wordt gesteld. Plus- en minpunten worden op een flap genoteerd. Vervolgens wordt besproken waar deze plussen en minnen mee te maken hebben en wat er nodig is om hiermee aan de slag te gaan.

Om te kunnen werken met het Vlaggensysteem, dient er een *sociale omgeving* te zijn waar professionele opvoeders een positieve sociale norm hebben ten aanzien van het bespreekbaar maken van seksueel gedrag van jongeren, en ruimte is om seksueel gedrag bespreekbaar te maken (Van Zenderen et al., 2015). Behalve aan de eigen attitude is het dus belangrijk om samen met collega’s te werken aan een gezamenlijke teamvisie om de neuzen dezelfde kant op te krijgen.

Bij *eigen-effectiviteit* achten professionele opvoeders zich in staat om seksualiteit van de jongeren aan de orde te stellen in het team van collega's en om seksueel gedrag van de jongeren met hen zelf te bespreken (Van Zenderen et al., 2015). Persoonlijke reflectie op eigen normen en waarden ten opzichte van seksualiteit, het creëren van vertrouwen door oefening met het toepassen van het Vlaggensysteem, komt aan bod in de basistraining en train-de-trainer Vlaggensysteem. Het is bovendien een terugkerend thema in de jaarlijkse opfrisbijeenkomst. Ook in de teams wordt door middel van de werkvormen, gevolgd door bespreking tijdens intervisie, ruimte gecreëerd om in gesprek te gaan over seksueel gedrag. Dit vergroot de mate van *zelf-effectiviteit*.

Kennis en vaardigheden en *barrières en support* komen in de onderstaande paragrafen aan bod. Kort gezegd komt het op het volgende neer. Professionele opvoeders *weten* hoe de seksuele ontwikkeling van jongeren verloopt, dat seksualiteit bij een gezonde ontwikkeling hoort en kennen het instrumentarium van het Vlaggensysteem. Wat betreft *vaardigheden* zijn ze in staat om gezond seksueel gedrag enerzijds en grensoverschrijdend seksueel gedrag van kinderen en jongeren anderzijds te onderscheiden, te duiden en bespreekbaar te maken in hun team en indien nodig met de kinderen en jongeren zelf. Daarnaast worden professionele opvoeders niet gehinderd door angst en schaamte of door conflicterende opvattingen van collega's; het beleid van de organisatie steunt hen om seksualiteit bespreekbaar te maken (Van Zenderen et al., 2015). *Barrières en support* zijn vooral randvoorwaarden: op organisatieniveau en op het niveau van de professionele opvoeder (zie hoofdstuk 2).

De subdoelen voor kinderen en jongeren

1. Kinderen en jongeren weten beter welk seksueel (getint) gedrag wel en niet oké is.
2. Kinderen en jongeren praten meer met elkaar en professionele opvoeders over eigen wensen, gevoelens en/of grenzen op seksueel gebied.
3. Kinderen en jongeren weten beter hoe te reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van zichzelf en van een ander.

Professionele opvoeders bekleden een belangrijke intermediaire rol bij het behalen van de subdoelen. Voor de jonge doelgroep: kinderen van nul tot circa twaalf jaar wordt aan de subdoelen gewerkt middels de professionele opvoeder. Jongeren vanaf circa twaalf jaar maken aan de hand van de werkvormen kennis met de criteria en de vlaggen. De jongeren worden bewust gemaakt, bijvoorbeeld door middel van de werkvorm 'Groepsvoorlichting Vlaggensysteem'. Om met een groep jongeren in gesprek te gaan over 'sociale regels' is er de gelijknamige werkvorm. Met behulp van hand-outs: een afbeelding van een vader, moeder, jongere en kind en kaartjes met oogjes (kijken), handjes (aanraken) en mondjes (spreken) in de vier kleuren van de vlaggen, gaan jongeren in gesprek over sociale regels over aanraken, kijken en spreken over elkaars lichaam. Dit heeft tot doel persoonlijke, gender- en culturele verschillen te leren (onder)kennen. Daarnaast leren jongeren beoordelen met behulp van het Vlaggensysteem doordat professionele opvoeders op een dagelijkse basis met hen in gesprek gaan naar aanleiding van seksueel gedrag (van de jongeren zelf) of in de omgeving (bijvoorbeeld op tv).

Om de subdoelen te behalen, wordt gebruik gemaakt van de volgende methoden.

Bij kinderen (0-12 jaar) met name 'sociaal leren' (Frans & Franck, 2017). Voor jongeren komt daarbij: 'chunking' (Smith, 2008), 'repeated exposure' (Zajonc, 2001), 'discussie' (Petty, Barden & Wheeler, 2009), 'scenario-based risk information' (Mevissen, Meertens, Ruiter, Feenstra & Schaalma, 2009) en 'consciousness raising' (Prochaska, Redding & Evers, 2008). Zie hierna.

De subdoelen voor professionele opvoeders

4. Professionele opvoeders beoordelen seksueel gedrag adequaat.
5. Professionele opvoeders bespreken seksueel gedrag met collega's en kinderen en jongeren.
6. Professionele opvoeders handelen pedagogisch adequaat op seksueel gedrag van kinderen en jongeren.

Om seksueel gedrag adequaat te beoordelen (subdoel 4) is ten eerste basiskennis nodig over seksualiteit. In hoofdstuk 2 van het basisboek (Frans & Franck, 2017) wordt kort ingegaan op de seksuele ontwikkeling van

kinderen en jongeren per leeftijdscategorie. Verder kennen de teams de zes criteria en de betekenis van de vlaggen. Vervolgens dienen de *vaardigheden* om seksueel gedrag te beoordelen eigen te worden gemaakt. Dat wil zeggen: leren werken met de criteria, de normatieve lijst, de vlaggen en de tekeningen. Het toepassen van het Vlaggensysteem om seksueel gedrag adequaat te beoordelen, wordt geoefend tijdens de basistraining Vlaggensysteem en de train-de-trainer, aan de hand van de tekeningen en eigen casuïstiek. Vervolgens gaan teams aan de slag met de werkvormen. Bij de werkvorm *'Werken met de normatieve lijst: eigen professionele ervaringen in kaart brengen'* wordt bijvoorbeeld gewerkt aan de kennis over seksualiteit en leeftijd door eigen ervaringen met seksueel gedrag van kinderen en jongeren in de werksituatie te bespreken aan de hand van de normatieve lijst en de kleur vlag die hieraan wordt toegekend.

Aan subdoel 5, in gesprek gaan met collega's, wordt in teamverband gewerkt door middel van de werkvormen. Vervolgens is het zaak om het werken met het Vlaggensysteem in de vingers te krijgen door het toe te passen bij seksueel gedrag (op dagelijkse basis), bij cliëntbesprekingen of na incidenten.

Met jongeren wordt, eveneens aan de hand van de werkvormen, in eerste instantie gesproken over seksualiteit. Dit kan op gezette tijden, bijvoorbeeld tijdens een wekelijkse thema-avond. Een voorbeeld is de werkvorm *'Groepsvoorlichting Vlaggensysteem'*, waarbij jongeren met behulp van vlagkaartjes in vier kleuren en het stuurwiel situaties op tekeningen bespreken, passend bij de leeftijd. Dit heeft tot doel jongeren te leren een situatie te beoordelen, uit te leggen waarom seksueel gedrag wel of niet oké is en hen in te laten zien welke criteria spelen bij een specifieke situatie. Daarnaast is, zoals beschreven, het toepassen van het Vlaggensysteem een dagelijkse praktijk: seksueel gedrag vormt aanleiding om erover in gesprek te gaan. Dit kan in de groep zijn of individueel. Bij bespreking van seksueel gedrag geven de criteria en de vlaggen houvast. Reactiewijzen zijn geoefend met behulp van de tekeningen en de reactieaanwijzingen per kleur vlag bieden samen met het PPLISSIT-model een kader om met kinderen en jongeren in gesprek te gaan.

Subdoel 6 komt als volgt terug in de aanpak. Het Vlaggensysteem is een pedagogische interventie. Dat wil zeggen dat het effect moet zijn dat de kinderen en jongeren er iets van leren dat voor het toekomstige seksuele gedrag kan helpen om er een positieve, veilige, gezonde en plezierige ervaring van te maken. Het basisboek bevat richtlijnen voor pedagogisch handelen per vlag: gedrag dat oké is bevestigen, door aspecten van het gedrag dat niet oké is te corrigeren en te remediëren en door grensoverschrijdend gedrag te verbieden en eventueel te bestraffen. Hiermee wordt geoefend in de basistraining, de train-de-trainer en de werkvormen. Bijvoorbeeld de werkvorm *'Reageren op seksueel gedrag van kinderen of jongeren'*, waarbij met behulp van de tekeningen en criteria met reactiewijzen wordt geoefend met een kleur vlag toekennen aan een situatie, de criteria gebruiken om te argumenteren, een pedagogische reactie verwoorden en stilstaan bij de eigen houding als professionele opvoeder. De *attitude* van de professionele opvoeder is hier van groot belang, zij zijn immers een voorbeeld voor de kinderen en jongeren (zie 'sociaal leren'). Om deze subdoelen te behalen, wordt gebruik gemaakt van 'chunking' (Smith, 2008), 'discussie' (Petty et al., 2009) en 'sociaal leren' en 'voorbeeldgedrag' (modeling) (Frans & Franck, 2017). Zie hierna.

Chunking' (Smith, 2008) en *'Repeated exposure'* (Zajonc, 2001)

'Chunking' (Smith, 2008) is een methode waarbij samenhangende informatie in stukjes wordt gedeeld, zodat het beter kan worden onthouden. Bij het Vlaggensysteem zijn er zes criteria (*'chunks'*) om seksueel gedrag te 'ontleden' en te zien waarom bepaald gedrag oké is of waar de vatbaarheid zit voor een seksueel grensoverschrijdende situatie. Zowel voor jongeren als professionele opvoeders is de methode van *'chunking'* door middel van de criteria een hulpmiddel om seksueel gedrag te beoordelen. Aanvullend kunnen om het geheugen te stimuleren de *'chunks'* in materiaal worden verwerkt. In het Vlaggensysteem is hiertoe voor jongeren het stuurwiel met symbooltjes ontwikkeld: een visueel hulpmiddel om de criteria te onthouden. Bij de methode van *'repeated exposure'* (Zajonc, 2001) wordt de doelgroep herhaaldelijk blootgesteld aan een prikkel om het geheugen te stimuleren. Bij het Vlaggensysteem wordt geadviseerd om het stuurwiel op een plek op te hangen waar kinderen en jongeren het regelmatig zien (hetzelfde geldt overigens voor de professionele opvoeders).

Discussie (Petty et al., 2009)

Bij discussie worden deelnemers aangemoedigd om een onderwerp in een open, informeel debat te bespreken. In het Vlaggensysteem zijn voor beide doelgroepen diverse werkvormen ontwikkeld waarbij gebruikt gemaakt wordt van discussie. Bij professionele opvoeders wordt discussie voor een tweetal doeleinden gebruikt: om het werken met het Vlaggensysteem eigen te maken en om in teamverband te werken aan een gezamenlijke visie op seksualiteit. Bij jongeren wordt discussie eveneens in werkvormen gebruikt om te leren praten over seksueel gedrag, dit gedrag te bespreken en beoordelen en handvatten te geven om te handelen.

Sociaal leren en voorbeeldgedrag (modeling) (Frans & Franck, 2017)

In de ontwikkeling van kinderen en jongeren speelt sociaal leren een belangrijke rol, zo ook bij seksualiteit. Daarom is het van groot belang het Vlaggensysteem toe te passen in de dagelijkse praktijk. Kinderen leren door observatie en imitatie. De reactie van de professionele opvoeder op het gedrag van kinderen en jongeren op het gebied van seksualiteit, lichamelijkeheid en intimiteit beïnvloedt het leren. Aan de hand van deze leerervaringen vormt het kind ideeën over welk seksueel gedrag – wanneer en met wie – ‘gepast’ is, welke effecten hiervan en reacties hierop te verwachten zijn en hoe men zich hierbij zou moeten voelen. Ook voorbeeldgedrag (modeling) door professionele opvoeders werkt op deze wijze: bijvoorbeeld door zelf op de deur te kloppen van een slaapkamer voordat je deze opent. Kinderen en jongeren nemen er een voorbeeld aan, zij kunnen nieuw gedrag gemakkelijker leren via imitatie.

‘Scenario-based risk information’ (Mevisen et al., 2009)

Bij *scenario-gebaseerde risico informatie*, wordt informatie gegeven die mogelijk helpt om een beeld te vormen van de manier waarop een toekomstige probleemsituatie zou kunnen ontstaan. Voor jongeren (maar ook voor professionele opvoeders) wordt in het Vlaggensysteem met tekeningen (‘scenario’s’) gewerkt. Tijdens groepsdiscussies of individuele *counseling* worden tekeningen gekozen met onderwerpen die aansluiten bij de persoon of groep. Bartholomew (2011) beschrijft dat deze methode vooral effectief is wanneer mensen hun eigen scenario bedenken of wanneer meerdere scenario’s worden geboden. In het Vlaggensysteem kunnen aan de hand van de criteria eigen (risico)scenario’s worden besproken. Door het ontleden van de situatie kan tevens worden besproken welke factor (criterium) ertoe kan bijdragen dat de situatie wel oké wordt. Bijvoorbeeld doordat de context anders is, of doordat er gelijkwaardigheid is tussen twee personen. Op deze wijze worden verschillende scenario’s besproken en handelingsmogelijkheden verkend.

Consciousness raising (Prochaska et al., 2008)

Bewustzijn kan worden vergroot door het geven van feedback over de oorzaken, consequenties en alternatieven voor een probleem of probleemgedrag. Door situaties (met behulp van tekeningen) aan de hand van de criteria te ontleden samen met jongeren, kan worden besproken of gedrag wel ‘groen’ kan worden door een criterium te veranderen. Bijvoorbeeld: wanneer twee zeventienjarigen seks hebben in de bosjes, is de context ongepast. Wanneer dit in de beslotenheid van de slaapkamer plaatsvindt, kan het wel oké zijn. Daarnaast geven Prochaska et al. (2008) aan dat om bewustzijn te vergroten feedback snel moet worden gevolgd door probleemoplossing en (collectieve) eigen-effectiviteit. Dit onderstreept te meer het belang van het toepassen van het Vlaggensysteem in het dagelijks leven door professionele opvoeders.

4. Onderzoek

4.1 Onderzoek naar de uitvoering

Er zijn vier onderzoeken verricht naar de praktijkervaringen met het Vlaggensysteem.

Vlaggensysteem. Procesevaluatie

A. O. Storms (2015).

B. Dit onderzoek is een procesevaluatie van het Vlaggensysteem onder de profijftgroep jongeren en onder professionals (begeleiders). De procesevaluatie bestond uit drie observaties van groepsgesprekken van een professional op de werkvloer met jongeren aan de hand van een werkvorm uit het handboek. De groepen bestonden uit drie tot vijf meiden (totaal N=13), tussen de veertien en zeventien jaar. Twee groepsgesprekken vonden plaats in een residentiële jeugdzorgsetting speciaal voor meiden. Eén groepsgesprek bij een organisatie die voorlichting en begeleiding geeft aan meiden en jonge vrouwen tussen twaalf en 23 jaar die het risico lopen in misbruikrelaties terecht te komen. Aansluitend op de groepsgesprekken vonden korte vraaggesprekken plaats met de meiden over hun ervaring met en waardering van het Vlaggensysteem. Ook de begeleiders (N=3) zijn over deze onderwerpen geïnterviewd.

C. Wat vinden jongeren van de...:

- *Criteria:* Gemiddeld genomen sluiten de reacties van de jongeren op de tekeningen goed aan bij de criteria. De meiden die meer bekend zijn met het Vlaggensysteem, gebruiken in hun argumentatie waarom een situatie wel of niet oké is criteria (in eigen woorden). Wel is de terminologie van de criteria, in ieder geval voor een deel van de jongeren, lastig, vooral het criterium 'context'. Daarnaast zijn zes criteria veel voor de jongeren en hebben ze moeite om ze allemaal te onthouden. Wanneer de criteria duidelijk zijn (eventueel na uitleg), dragen de meiden goed punten aan waarom het in deze situatie wel of niet oké is.
- *Vlaggen:* De betekenis van de verschillende kleuren vlaggen is duidelijk voor de jongeren. Wanneer tijdens de werkvorm de tekening aan de hand van de criteria is besproken met de jongeren, beoordelen ze deze doorgaans met de juiste kleur vlag (een enkele keer wordt één vlag verschil gegeven, bijvoorbeeld rood in plaats van geel).
- *Tekeningen:* De jongeren reageren goed op de tekeningen, vooral wanneer zij een situatie op een tekening herkennen uit hun eigen leven is er een directe reactie. Verder geven de jongeren aan dat ze de situaties op de tekeningen duidelijk vinden.
- *Werkvorm:* Uit de observaties blijkt dat de werkvorm van een uur lang is voor de jongeren. Een deel heeft moeite om de aandacht erbij te houden en 'haakt af'. De jongeren geven ook zelf aan dat zij graag meer actie en dynamiek willen.

Begeleiders

De begeleiders hebben allen een basistraining Vlaggensysteem gevolgd. Zij zijn enthousiast over het Vlaggensysteem. Zo zeggen ze dat het Vlaggensysteem hen helpt om anders te kijken naar seksueel gedrag en onderkennen zij het belang dat professionals leren in gesprek te gaan over seksualiteit. De implementatie in hun dagelijks werk is echter ten tijde van het onderzoek nog beperkt. Het Vlaggensysteem wordt vooral gebruikt als 'manier van denken' en slechts beperkt door collega's onderling en met jongeren. Tegelijkertijd waren er ten tijde van het onderzoek veel residentiële jeugdzorginstellingen actief om het Vlaggensysteem verder in de organisatie te borgen, onder andere door deelname aan het project waarin het Vlaggensysteem werd doorontwikkeld voor de residentiële jeugdzorg.

- *Werkvorm:* De begeleiders plaatsen dezelfde kanttekeningen als de jongeren. Echter, er wordt ook gezegd dat het een goede, veilige manier is om over deze onderwerpen in gesprek te gaan. Doordat hardop door de meiden zelf wordt gezegd dat een situatie niet oké is, wordt het lastiger om het zelf een volgende keer te doen (bijvoorbeeld naaktfoto's versturen).

- *Programma-integriteit:* Alle begeleiders hebben hun eigen draai gegeven aan de werkvorm. Het lukte ook niet altijd om de werkvorm af te ronden omdat het uur voorbij was en de jongeren andere activiteiten hadden en sowieso de aandacht was weggezakt.
- *Bespreken criteria:* Ook de begeleiders hebben zo nu en dan moeite met de betekenis van de criteria.

Het Vlaggensysteem als methodiek: een evaluatie aan de hand van intervention mapping & Evaluatie Vlaggensysteem - Stappenplan

- A. E. van Hevele, A. Dewaele en A. Buysse (2013) en E. Frans (2013).
- B. Het onderzoek van Van Hevele en anderen betreft een evaluatie aan de hand van *intervention-mapping* en een evaluatie onder professionals in België. Door middel van een online vragenlijst zijn 330 professionals (190 gebruikers en 140 niet-gebruikers van het Vlaggensysteem) bevestigd over de doeltreffendheid van het Vlaggensysteem: een indicatie van de mate waarin de doelstellingen van het Vlaggensysteem al dan niet bereikt worden. Frans (2013) schreef vanuit Sensoa een bijlage bij het rapport waarin wordt ingegaan op de uitkomsten uit het onderzoek en wat dit betekent voor de doorontwikkeling van het Vlaggensysteem.
- C. Van de 330 respondenten aan de evaluatie was driekwart vrouwelijk en het merendeel van de respondenten werkt met een kwetsbare groep jongeren ouder dan twaalf jaar. Het materiaal van het Vlaggensysteem wordt positief gewaardeerd door de professionals. Zo vinden bijna alle gebruikers dat het handboek vlot leest en dat het gemakkelijk te hanteren is als naslagwerk. De onderzoekers hebben de drie subdoelen van het Vlaggensysteem getest en hier kwam het volgende uit naar voren.

Adequaaf beoordelen van seksueel gedrag

De respondenten kregen situaties te zien die zij moesten inschatten en waarbij zij een keuze maken voor de juiste pedagogische reactie. Gebruikers kennen de criteria beter, kunnen beter aangeven of gedrag bij de ontwikkeling hoort, maar scoren niet verschillend op het beoordelen van de (gegeven) criteria in situaties en het toekennen van de vlag. Bij zowel gebruikers als niet-gebruikers scoren zes op de tien correct. Vier à vijf op de tien geven een op één na juiste vlag en een kleine minderheid (2 à 3%) scoort twee vlaggen verschil.

Bespreken seksueel gedrag met alle betrokkenen

Het vaakst wordt het seksuele gedrag met collega's besproken, gevolgd door het bespreken met andere betrokkenen en de kinderen en jongeren zelf. Met ouders wordt maar af en toe een gesprek aangegaan. Gebruikers van het Vlaggensysteem gaan vaker het gesprek aan met betrokkenen dan niet-gebruikers.

Pedagogisch adequaat handelen

Gebruikers van het Vlaggensysteem scoren 52 tot 73% correct. In vergelijking met niet-gebruikers is dit een winst van ongeveer 25%.

De onderzoekers raden op basis van de evaluatie aan de hand van *intervention mapping* aan om de doelen te herformuleren, de onderbouwing te verstevigen en de bijbehorende methoden te onderbouwen. Naar aanleiding hiervan zijn in de herdruk van het handboek (2014) de volgende aanpassingen gedaan (Frans, 2013).

- Om de vlaggen exacter te kunnen bepalen is een lijst met kenmerken per vlag toegevoegd.
- Om de bespreekbaarheid te verhogen, zijn meer instrumenten opgenomen zoals een checklist voor observatie en bevraging van de zes criteria.
- De drie basisdoelstellingen zijn concreter beschreven en meer vooraan in het boek gezet.
- Er zijn methodes voor teams in het handboek opgenomen.
- Het pedagogisch instrumentarium is uitgebreid.
- De link met organisatiebeleid is beter gelegd.
- Er is een uitgebreider dossier voorhanden op de website van Sensoa.

Vlaggensysteem R.J. Empirische onderbouwing

- A. O. Storms en K. Janssens (2015)
- B. In het kader van de doorontwikkeling van het Vlaggensysteem voor de residentiële jeugdzorg is een empirisch vooronderzoek uitgevoerd in Nederland. Dit onderzoek bestond uit drie focusgroepen met professionele opvoeders, managers en beleidsmakers van instellingen die werken met het Vlaggensysteem (N=17) en drie focusgroepen met jongeren (N=16) in de residentiële jeugdzorg. Daarnaast zijn interviews gevoerd met sleutelfiguren (N=5). In de instellingen wordt met het Vlaggensysteem gewerkt. Echter, dit staat vaak nog in de kinderschoenen en de deelnemende organisaties aan dit traject zijn voornemens om het werken met het Vlaggensysteem verder in de organisatie te verankeren (onder andere door deelname aan dit project). In de focusgroepen met professionals en management/beleid zijn bevindingen uit een literatuurstudie (Van Zenderen et al., 2015) voorgelegd en getoetst aan de praktijk. In de focusgroepen met de jongeren is naar hun ervaringen met het Vlaggensysteem gevraagd, zijn tekeningen en situaties besproken en is uitgediept welke werkvormen hen aanspreken. In de interviews met sleutelfiguren is gekeken naar het Vlaggensysteem zelf (wat zijn volgens de deelnemers werkzame elementen en omissies) en naar de implementatie van de interventie tot nu toe.
- C. Het empirische onderzoek is gericht op de doorontwikkeling van het Vlaggensysteem voor de residentiële jeugdzorg. De ondervraagden zijn positief over het Vlaggensysteem. Zo geven sleutelfiguren aan dat het Vlaggensysteem goed past bij de behoeften in het veld. Onderstaand noemen we de aandachtspunten en verbeter suggesties die uit de gesprekken met professionele opvoeders, managers en beleidsmakers naar voren kwamen. Wij bespreken hier de uitkomsten die relevant zijn voor het basis Vlaggensysteem.

Instelling

Randvoorwaarde voor een goede implementatie van het Vlaggensysteem is dat het pedagogisch klimaat goed is in een instelling.

Professionele opvoeders

De volgende opmerkingen gaan over het omgaan met seksualiteit in residentiële jeugdzorginstellingen in het algemeen.

- Professionals hebben onvoldoende basiskennis over seksualiteit; er is daarnaast aandacht nodig zodat het beklijft (duurzame implementatie).
- Professionals zijn onvoldoende toegerust om seksueel gedrag als gezond of grensoverschrijdend correct te beoordelen.
- Professionals moeten worden toegerust om beter om te gaan met seksueel gedrag. Onder andere:
  - Een adequate reactie in plaats van negatief te reageren zonder het met jongeren te bespreken; of seksueel (grensoverschrijdend) gedrag te ontkennen of bagatelliseren.
  - Help professionals in te gaan op de behoeften en gevoelens van de jongeren.
  - Zorg ervoor dat professionals beter in staat zijn *al dan niet* een verband te leggen tussen (negatief) gedrag van jongeren in de instelling en achtergronden van seksueel misbruik. Er wordt niet altijd een verband gelegd wanneer het aan de orde is én soms wordt er te sterk een verband gelegd met het misbruikverleden.

Professionals hebben vaak moeite met het bespreken van seksualiteit, zowel onderling met collega's als met kinderen/jongeren en ouders. Het gaat hierbij zowel om het bespreken van positieve seksualiteit als grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik (Storms & Janssens, 2015). Het Vlaggensysteem vult hier een belangrijke leemte.

Instrumentarium

De uitwerking van het handelen na beoordeling van een situatie verdient nadere uitwerking. Een uitgebreidere beschrijving van (adequaat) handelen is gewenst. De volgende suggesties zijn gegeven:

- Gespreksvoorbeelden tussen professionals en jongeren. Dat wil zeggen als je het gesprek aangaat, hoe doe je dat (letterlijke voorbeeldzinnen).

- Uitgewerkte casussen voor de residentiële setting noemen. Dit wordt als een belangrijk hulpmiddel gezien voor professionals om te leren.

Criteria begrijpelijk en overdraagbaar maken voor jongeren zelf. Suggesties:

- Plastificeer een overzicht van de criteria zodat dit in instellingen kan worden opgehangen.
- De criteria versimpelen voor jongeren.
- Vooral het criterium 'context' wordt niet door jongeren begrepen. Alternatieve termen die jongeren noemen: 'situatie' en 'omgeving', met een voorkeur voor de laatste term. Het stuurwiel wordt als een goede manier gezien om de criteria te begrijpen. De symbolen van het stuurwiel zijn duidelijk.

Werkvormen

Werkvormen worden vaak aangepast en aangevuld door professionele opvoeders. Hoewel het de aansluiting bij de praktijk mogelijk vergroot, is dit ook een aandachtspunt ten aanzien van de kwaliteitswaarborging van het Vlaggensysteem en het behalen van beoogde doelen. Er zou meer rekening moeten worden gehouden met de beperkte aandachtspanne van de jongeren en hun behoefte aan uitdaging en afwisseling bij het ontwikkelen van werkvormen voor jongeren zelf. Enkel een gesprek is onvoldoende. In het Vlaggensysteem RJ wordt dit aangepast.

Het Vlaggensysteem RJ. Rapportage implementatie- outcome- en tevredenheidsonderzoek.

- A. Lijster-Van Kampen, G.P.A. de, Vink, R.M., Berlo, W. van, Kuyper, A., Boer, A.H., & Höing, M.A. (2017).
- B. De evaluatie van de proefimplementatie van het Vlaggensysteem in de residentiële jeugdzorg is uitgevoerd in drie deelonderzoeken: een implementatieonderzoek, een tevredenheidsonderzoek en een outcome-onderzoek. Het onderzoek is uitgevoerd met een prospectief 'mixed-methods design'. Hierbij vond triangulatie van kwantitatieve en kwalitatieve gegevens uit interviews, registraties en vragenlijsten plaats. Hierbij zijn van verschillende onderzoeksgroepen gegevens verkregen: managers, interne projectleiders, interne trainers, groepsleiders en jongeren. In totaal hebben 12 instellingen voor residentiële jeugdzorg verspreid over Nederland meegewerkt aan het onderzoek, elk met één tot vijf residentiële groepen. Het aantal deelnemende groepen kwam hiermee in totaal op 32 met in totaal 294 groepsleiders.

De *managers* van 8 instellingen zijn twee keer telefonisch geïnterviewd, de eerste keer vóór de periode van de proefimplementatie, de tweede keer na afloop van de proefimplementatie. Voor de eerste serie interviews (voormeting) waren dit 8 managers (2 mannen; 6 vrouwen). Bij de nameting is met 11 managers gesproken.

Binnen iedere instelling is een interne projectleider (IP-er) benoemd, die verantwoordelijk was voor de interne uitrol van het Vlaggensysteem RJ en als contactpersoon voor de onderzoekers fungeerde. Er zijn 12 *interne projectleiders* (3 mannen; 9 vrouwen). Elf van de 12 IP-ers vulden (al of niet gedeeltelijk) een vragenlijst in zowel voorafgaand aan de proefimplementatie van het Vlaggensysteem RJ als na afloop. Op de voormeting zijn in totaal 294 *groepsleiders* uitgenodigd voor deelname aan het Vragenlijstsonderzoek. De totale respons bij de voormeting kwam op 68% (201/294). De totale respons bij de nameting was 37% (108/294). Daarnaast zijn er met de groepsleiders in totaal 7 focusgroepen in 7 instellingen gehouden. Er hebben in totaal 57 personen aan de focusgroepen deelgenomen. Na de proefimplementatie-periode (in oktober/november 2016) zijn jongeren geworven voor deelname aan een kort interview over (de waardering van het materiaal van) het Vlaggensysteem RJ. Zestien jongeren (8 jongens en 8 meisjes) bij vijf van de deelnemende instellingen zijn geïnterviewd.

Alle instellingen met uitzondering van één voor Jeugd-GGZ werkten al met het Vlaggensysteem.

- C. Uit het onderzoek blijkt dat professionals na invoering van deze methodiek meer kennis hebben over de seksuele ontwikkeling van jongeren. Ze weten beter wat te doen bij seksueel grensoverschrijdend gedrag en zijn beter op de hoogte van de regels binnen hun instelling. Om het Vlaggensysteem tot een blijvend succes te maken is echter wel een duurzame implementatie nodig.

Hieronder beschrijven we de belangrijkste resultaten per deelonderzoek.

Resultaten van het implementatie-deelonderzoek

Uit het onderzoek blijkt, dat het Vlaggensysteem RJ gebruikt wordt op de wijze zoals bedoeld, maar nog niet in de omvang zoals bedoeld: het wordt nog niet structureel toegepast en ook weinig preventief met jongeren zelf. Een structurele inbedding van het volledige Vlaggensysteem RJ in het seksualiteitsbeleid van de instelling en een uitvoering ervan zoals bedoeld, is bij de meeste instellingen nog niet gerealiseerd, al lijkt, zo blijkt uit het onderzoek, de introductie van het Vlaggensysteem RJ een positieve invloed te hebben op het afdelingsbeleid en de regels die er ten aanzien van seksualiteit gelden. De onderzoekers concluderen dat het grote draagvlak onder de groepsleiders en het feit dat jongeren open staan voor het gesprek over seksualiteit hoopvol stemmen: hiermee is aan een belangrijke voorwaarde voor verbetering van de implementatie voldaan: Wanneer interventies aansluiten bij de behoeften van cliënten en wanneer de attitudes van gebruikers positief zijn ten aanzien van de interventie, zal de interventie eerder gebruikt worden (Damen, 2013; Fleuren e.a., 2014).

Resultaten van het outcome-deelonderzoek

Het onderzoek naar de doelrealisatie laat bij de groepsleiders (de primaire doelgroep) positieve veranderingen zien op de determinanten van handelingscompetenties voor het inschatten en bespreekbaar maken van seksueel gedrag van jongeren. De geïnterviewden in dit onderzoek geven wel aan, dat de kennis en de vaardigheden in het gebruik na verloop van tijd weer wegzakken. Continue scholing en intervisie kan de handelingscompetentie mogelijk ook weer doen toenemen.

Resultaten van het tevredenheids-deelonderzoek

De tevredenheid met het Vlaggensysteem RJ en de daartoe behorende materialen is groot, al moet daarbij de kanttekening worden geplaatst dat niet alle onderdelen dusdanig veel gebruikt worden dat het onderzoek een representatief beeld hiervan geeft.

Een van de aanbevelingen uit het onderzoek betrof de normatieve lijst:

De normatieve lijst zou volgens de deelnemers aan het onderzoek gebruiksvriendelijker en voor sommigen ook uitgebreider gemaakt kunnen worden:

Mede op basis van deze aanbeveling is de normatieve lijst is, ook voor het basis Vlaggensysteem, verfijnd en aangevuld, gebaseerd op de laatste inzichten uit onderzoek en praktijk.

4.2 Onderzoek naar behaalde effecten

Er is geen onderzoek gedaan naar de effectiviteit van het Vlaggensysteem. In het kader van het project 'Gezond seksueel gedrag voor de residentiële jeugdzorg' heeft in 2016 wel een proefimplementatie in residentiële instellingen plaatsgevonden, met daaraan gekoppeld een onderzoek (zie 4.1).

4.3 Praktijkvoorbeeld

Er is geen voorbeeld beschikbaar van hoe het Vlaggensysteem in de praktijk uitgevoerd is.

5. Samenvatting Werkzame elementen

- Seksueel gedrag van kinderen/jongeren kan genuanceerder, neutraler en objectiever beoordeeld worden aan de hand van de zes criteria, de normatieve lijst en de bijbehorende vlaggen. Daarbij blijft er ruimte voor (herziening van de) eigen mening.
- Het Vlaggensysteem geeft professionele opvoeders adviezen over de pedagogische reactie op het seksueel gedrag.
- Het gedrag van het kind/de jongere staat daarbij centraal, niet de intentie, waardoor gesprekken over seksueel gedrag minder emotioneel verlopen.
- Bij de werkvormen wordt gebruik gemaakt van tekeningen die situaties van seksueel gedrag uitbeelden en zo concrete aanknopingspunten bieden voor gesprek.
- Het Vlaggensysteem geeft argumenten waarom bepaalde seksuele gedragingen bij kinderen/jongeren wel of niet aanvaardbaar zijn, zodat dit beter en gemakkelijker uitgelegd kan worden.
- Het Vlaggensysteem stimuleert kinderen en jongeren aan de hand van de criteria zelf een situatie in te schatten, waardoor ze weerbaarder zijn tegenover seksueel grensoverschrijdend gedrag.
- Het Vlaggensysteem geeft werkvormen voor het bespreekbaar maken met jongeren van seksueel (grensoverschrijdend) gedrag.
- Er is een implementatieplan inclusief een train-de-trainer en een basistraining.

6. Aangehaalde literatuur

Adriaenssens, P. (2003). *Impact van seksueel misbruik van kinderen en jongeren. De Grote kindervriend?* Leuven: Child Focus & Maklu.

Alink, L. (2012). *Deelonderzoek 3a: Prevalentie Seksueel Misbruik in de Nederlandse Jeugdzorg in 2008-2010*. Leiden: Universiteit Leiden.

Bartholomew, L., Parcel, G., Kok, G., Gottlieb, N. & Fernández, M. (2011). *Planning health promotion programs. An Intervention Mapping approach* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.

Berlo, W. van & Beek, I. van. (2020). Whitepaper: *Seksuele grensoverschrijding en seksueel geweld. Feiten en cijfers*. Utrecht: Rutgers / Movisie.

Berliner, L. & Conte, J. (1990). The process of victimization: the victims' perspective. *Child Abuse and Neglect*, 14, 29-40.

Bijkerk, L. (2010). Leren met beelden. Het gebruik van beelden in opleidingssituaties. In: *Brein@work. Wetenschap en toepassing van breinkennis*. N. Lazeron & R. van Dinteren (red.). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Bongardt, D. van de, Mouthaan, I. & Bos, H. (2009). Seksuele en relationele vorming in het voortgezet onderwijs. *Pedagogiek*. 29(1), 60-77.

Bos, H. & Ruyter, D. de. (2009). Inleiding op het themanummer 'Kinderen, jongeren, seksualiteit en opvoeding'. *Pedagogiek*, 29(1), 3-9.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge, MA: Harvard University Press

Bruijn, P. de, Burrie, I. & Wel, F. van. (2006); A risky boundary: unwanted sexual behaviour among youth. *Journal of sexual aggression: An international interdisciplinary forum for research, theory and practice*, 12(2):81-96.

Buysse, A., Enzlin, P., Lievens, J., T'Sjoen, G., Houtte, M. van, Vermeersch, H., Dewaele, A., Caen, M., Elaut, E., Hellemans, S., Hendrickx, L., Pinxten, W., Symons, K., Vandamme, J., Houdenhove, E. van, Caenegem, E. van, Wierckx, K., Vermeire, K., Santos Santiago, A. dos, Schamp, J., Hevele, E. van, Brants, S. (2014). *Sexpert. Seksuele gezondheid in Vlaanderen. Valorisatierapport*. Gent: Academia Press.

Cense, M., Walle, R. van de, & Dijk, L. van. (2011). *Moeilijk lerende jongeren over seks en grenzen*. Utrecht: Rutgers WPF.

Commissie Samson. (2012). *Omringd door zorg, toch niet veilig. Seksueel misbruik van door de overheid uit huis geplaatste kinderen, 1945 tot heden*. Amsterdam: Boom.

Deetman, W., Draijer, N., Kalbfleisch, P., Merckelbach, H., Monteiro, M. & Vries, G. de. (2011). *Seksueel misbruik van minderjarigen in de Rooms-Katholieke kerk. Uitgebreide versie. Deel 1 Het onderzoek*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.

Doef, S. van der & Ruiters, S. de. (2008). *Praten met je kind over relaties en seksualiteit*. Utrecht: Rutgers.

- Eggen, A. (2005). Slachtoffers van criminaliteit. In A. Th. J. Eggen & W. van der Heide (eds.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2004: ontwikkelingen en samenhangen* (pp. 53-87). Den Haag/Voorburg: Ministerie van Justitie/Wetenschappelijk Onderzoeks- en documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Finkelhor, D. & Browne, A. (1986). 'Initial and long-term effects: a conceptual framework'. In: D. Finkelhor (ed.). *A sourcebook on child sexual abuse*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Finkelhor D., Hotaling G., Lewis I., Smith C. (1990). Sexual abuse in a national survey of adult men and women: prevalence, characteristics, and risk factors. *Child Abuse and Neglect*. 14(1):19-28.
- Franck, T., Frans, E., Decraen, E. van, Repetur, L. & Boet, A. (2011). *Over de grens? Seksueel opvoeden met het Vlaggensysteem. Gids voor ouders*. Utrecht: Movisie, Antwerpen: Sensoa.
- Frans, E. (2010). *Seksueel gedrag van kinderen bespreekbaar stellen. Het Vlaggensysteem als pedagogische interventie*. Gedownload op 15 november 2010 van http://www.sensoa.be/download/pub/artikel_vlaggensysteem.pdf.
- Frans, E. & Bruycker, A. de (2012). *Raamwerk Seksualiteit en beleid*. Brussel: Sensoa & Child Focus.
- Frans, E. & Franck, T. (2017). *Vlaggensysteem. Reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van kinderen en jongeren*. 6^e herziene druk. Antwerpen - Apeldoorn: Garant.
- Frans, E., Franck, T., Kristin Janssens, K. & Storms, O. (2018). Normatieve Lijst 2018. Sensoa Vlaggensysteem Buiten de Lijnen. Antwerpen: Sensoa.
- Frans, E., & Wilde, K. de, m.m.v. Janssens, K., Berlo, W. van & Storms, O. (2019). *Buiten de lijnen: Vlaggensysteem voor kinderen en jongeren met bijzondere behoeften*. Antwerpen: Sensoa.
- Frans, E. (2013). *Evaluatie Vlaggensysteem - Stappenplan*. Antwerpen: Sensoa (niet gepubliceerd).
- Frenken, J. (2003). *Seksueel misbruik van kinderen*. Den Haag / Utrecht: Ministerie van Justitie / Rutgers.
- Friedrich, W., Fisher, J., Broughton, D., Houston, M. & Shafran, C. (1998). Normative sexual behavior in children: a contemporary sample. *Pediatrics*, 101(4). Gedownload op 13 december 2010 van www.pediatrics.org.
- Friedrich, W/N. (2007). *Children with sexual behavior problems. Family-based attachment-focused therapy*, Norton & Company, New York/London.
- Graaf, H. de, Van den Borne, M., Nikkelen, S., Twisk, D. & Meijer, S. (2017). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2017*. Utrecht: Rutgers, Soa Aids Nederland.
- Graaf, H. de & Wijsen, C. (red.). (2017). *Seksuele gezondheid in Nederland 2017*. Utrecht: Rutgers.
- Graaf, H. de, Mouthaan, I. & Doef, S. van der. (2014a). *De seksuele levensloop. Handboek seksuele gezondheid. Probleemgeoriënteerd denken en handelen* (Leusink, P., Ramakers, M. Eds.). Assen: Van Gorcum.
- Graaf, H. de, Bouko, H., Bakker, W., Wijsen, C. (2014b). Een wereld van verschil. Seksuele gezondheid van LHBT's in Nederland 2013. Utrecht: Rutgers.
- Graaf, H. de & Vanwesenbeeck, I. (2006). 'Seks is een game'. *Gewenst en ongewenst seksueel gedrag van jongeren op internet*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep.

- Graaf, H. de, Nikken, P., Felten, H., Janssens, K. & Berlo, W. van. (2008). *Seksualisering: reden tot zorg? Een verkennend onderzoek onder jongeren*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep/Nederlands Jeugdinstituut/Movisie.
- Green, L. & Mason, H. (2002). Adolescents who sexually abuse and residential accomodation: issues of risk and vulnerability. *British Journal of social Work*, vol. 32(2), pp. 149-168.
- Green, L. (2001). Analysing the sexual abuse of children by workers in residential care homes: characteristic, dynamics en contributory factors. *Journal of Sexual Aggression: an international, interdisciplinary forum for research, theory and practice*, 7 (2), 5-24.
- Haas, S. de. (2012). Seksueel grensoverschrijdend gedrag onder jongeren en volwassenen in Nederland. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36(2), 136-145.
- Hevele, E. van, Dewaele, A. & Buysse, A. (2013). *Het vlaggensysteem als methodiek: Een evaluatie aan de hand van intervention mapping*. Gent: Universiteit Gent.
- Inspectie Jeugdzorg. (2014). *Voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag in de jeugdzorg*. Utrecht: Inspectie Jeugdzorg.
- Janssens, K., Boet, A., Wentzel, W. & Repetur, L. (2017). *Vlaggensysteem Residentiële Jeugdzorg. Adequaate pedagogisch reageren op seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van jongeren*. Utrecht: Movisie.
- Krahé, B. (1998). Sexual aggression among adolescents: Prevalence and predictors in a German sample. *Psychology of Women Quarterly*. 22, 537-554.
- Kunst, M., Dijk, J. van, Pemberton, A. & Bruinsma, M. (2008). *Preventie van herhaald slachtofferschap. Een research synthese van maatregelen ter voorkoming van herhaling*. Tilburg: INTERVICT / IVA beleidsonderzoek en advies.
- Kuyper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L. & Berlo, W. van. (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht / Rutgers WPF.
- Kuyper, L., de Wit, J., Adam, P., Woertman, L. & Berlo, W. van. (2010). Grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren. De belangrijkste resultaten uit het onderzoek 'Laat je Nu horen!', *Tijdschrift voor seksuologie*, Vol 34, pp 90-103.
- Kuypers, A. (2013). *Seksualiteitsbeleid of struisvogelpolitiek. Model voor visie en beleid op seksualiteit, relaties en omgangsvormen 12+ voor de residentiële jeugdzorg*. Utrecht: Rutgers WPF.
- Lammers, M. & Brants, L. (2009). *Veiligheid in de residentiële jeugdzorg. Van incident tot fundament. Vormgeving en implementatie van beleid tot bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik in de residentiële jeugdzorg*. Utrecht: Movisie.
- Lammers, M. & Goes, A. (2006). *Van incident tot fundament. Vormgeving en implementatie van beleid rond bejegening, seksualiteit en seksueel misbruik*. Utrecht: Movisie.
- Lijster-Van Kampen, G.P.A. de, Vink, R.M., Berlo, W. van, Kuyper, A., Boer, A.H., & Höing, M.A. (2017). *Het Vlaggensysteem R.J. Rapportage implementatie- outcome- en tevredenheidsonderzoek*. Leiden/Utrecht/'s-Hertogenbosch: TNO, Rutgers kenniscentrum Seksualiteit, Avans Hogeschool Expertisecentrum Veiligheid.
- Meij, H. (2011). *De basis van opvoeding en ontwikkeling*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

- Messman-Moore, T., Coates, A., Gaffey, K. & Johnson, C. (2008). Sexuality, substance use, and susceptibility to victimization: Risk for rape and sexual coercion in a prospective study of college women. *Journal of interpersonal violence*. Vol. 23 no. 12 1730-1746.
- Mevisen, F., Meertens, R., Ruiter, R., Feenstra, H. & Schaalma, H. (2009). HIV/STI risk communication: The effects of scenario-based risk information and frequency-based risk information on perceived susceptibility to chlamydia and HIV. *Journal of Health Psychology*. 14, 78-87.
- Mikulincer, M. & Shaver, P. (2010). *An Attachment Perspective on Interpersonal and Intergroup Conflict*. Chapter presented on 13th Sydney Symposium of Social Psychology, Sydney.
- Moncarey, I. & Vandevelde, K. (2015). *Analyse en beleidsvoorstellen voor een betere implementatie van methodieken op het vlak van het preventieve gezondheidsbeleid*. Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin. SWVG-Rapport 36.
- Norris, J., Masters, N. & Zawacki, T. (2004). The cognitive mediation of women's sexual decision making: A theoretical framework. *Annual Review of Sex Research*, 15, 258-296.
- Nurius, P., Norris, J., Macy, R. & Huang, B. (2004). Women's situational coping with acquaintance sexual assault: Applying an appraisal-based model. *Violence Against Women*. 10(5):450-478.
- Petty, R., Barden, J. & Wheeler, S. (2009). The Elaboration Likelihood Model of Persuasion: Developing health promotions for sustained behavioural change. In: R. DiClemente, R. Crosby & M. Kegler (Eds.) *Emerging theories in health promotion practice and research* (2nd ed., pp. 185-214). San Francisco: Jossey-Bass.
- Prochaska, J., Redding, C. & Evers, K. (2008). The Transtheoretical Model and stages of change. In: K. Glanz, B.K. Rimer & K. Viswanath (Eds.), *Health behavior and health education: Theory, research, and practice* (pp. 97-121). San Francisco: Jossey-Bass.
- Putnam, F., (2003). Ten-year Research Update Review: *Child Sexual Abuse, American Academy of Child & Adolescent psychiatry*, Vol 42, nr. 3.
- Ryan, G. & Lane, S. (Eds.). (1997). *Juvenile sexual offending. Causes, consequences and correction*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Smith, R. (2008). *Conquering the content: A step-by-step guide to web-based course development*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Storms, O. (2015). *Vlaggensysteem. Procesevaluatie onder jongeren*. Utrecht: Movisie.
- Storms, O. & Janssens, K. (2015). *Vlaggensysteem RJ. Empirische onderbouwing*. Utrecht: Movisie.
- Symons, K., Verhetsel, L. & Houtte, M. van. (2013). Eerste geslachtsgemeenschap op jonge leeftijd: hoe wordt deze beleefd en wat beïnvloedt deze beleving? *Kind en Adolescent*, JG 33, Vol 4: 188-193.
- Taylor, B. & Davis, S. (2006). Using the Extended PLISSIT model to address sexual healthcare needs. *Nursing Standard*. 21, 11, 35-40
- Tijdschrift voor Seksuologie. (2012). *Tijdschrift voor Seksuologie. Themanummer: Seksuele gezondheid in Nederland 2012*. 36-2.
- Timmerman, G. (2005). A comparison between girls' and boys' experiences of unwanted sexual behaviour in secondary school. *Educational Research*, 47, 291-306.

Timmerman, G. (2009). Seksuele vorming en de persoonlijkheid van de leraar. *Pedagogiek*. 29(1): 45-77.

Widom, C., Czaja, S. & DuMont, K. (2015). Intergenerational transmission of child abuse and neglect: Real or detection bias? *Science*, Vol. 347 no. 6229, 1480-1485.

Zajonc, R. (2001). Mere exposure: A gateway to the subliminal. *Current Directions in Psychological Science*. 10, 224-228.

Zenderen, K. van, Berlo, W. van & Vink, R. (nog ongepubliceerd). *Seksueel (ongewenst) gedrag in de residentiële jeugdzorg en reacties van professionals: een literatuuronderzoek*. Utrecht: Rutgers & TNO.

Zwiep, C. & Colegem, G. (2009). Seksualiteit in de kinderopvang. De invloed van leidsters op de seksuele ontwikkeling. *Pedagogiek* 29(1), 32-44.